

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KUR'AN-I KERİM OKUMA VE KIRAAT İLMİ BİLİM DALI

SON YÜZYILDA DOĞU TÜRKİSTAN'DA DİN EĞİTİMİ
VE KUR'AN ÖĞRETİMİ

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan
SIMAYI WUBULI
(İsmail Obulkasım)

Danışman
Doç. Dr. Recep KOYUNCU

Konya 2023

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Sımayı WUBULI		
	Numarası	18810601331		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/ Kıraat		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Recep KOYUNCU		
Tezin Adı	Son Yüzyılda Doğu Türkistan'da Din Eğitimi ve Kur'an Öğretimi			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Sımayı WUBULI

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Sımayı WUBULI		
	Numarası	18810601331		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/ Kıraat		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Recep KOYUNCU		
Tezin Adı	Son Yüzyılda Doğu Türkistan'da Din Eğitimi ve Kur'an Öğretimi			

Mehmet Emin Buğanın Şarkı Türkistan Tarihi ve Seçme Eserleri Doğu Türkistan tarihinde çok önemli eserlerdedir. Ama din eğitimi ve Kıraat alanında ise Muhammed Emin Yerken *el-Elâm li-Bazi Ricâlat* önemli eserlerden biridir. Bu çalışmalarda Çin yönetiminin İslam'a Müslümanlara nasıl yaptırım uyguladığı hakkında iyice incelenmiştir.

Çalışmamız bir Giriş iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, önemi, amacı, yöntemi ve kaynakları hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde Doğu Türkistan tarihine ait bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde ise Doğu Türkistan'daki din eğitimi ve kıraat hakkında bilgi verilmiş ve özellikle Çinin yasaklarına rağmen çok büyük fedakârlık yapan hocaların bilgisi verilmiştir.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Sımayı WUBULI		
	Student Number	18810601331		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	☒	
		Doctoral Degree (Ph.D.)	☐	
	Supervisor	Doç. Dr. Recep KOYUNCU		
Title of the Thesis/Dissertation	Religious Education and Qur'an Teaching in East Turkestan			

Mehmet Emin Buğa's Song Turkestan History and Selected Works are very important works in the history of East Turkestan. But in the field of religious education and recitation, Muhammed Emin Yerken el-Elâm li-Bazi Ricâlat is one of the important works. In these studies, it was thoroughly examined how the Chinese administration sanctioned Islam against Muslims.

Our work consists of an Introduction, two parts and a conclusion. In the introduction part, information is given about the subject, importance, purpose, method and sources of the research. In the first part, information about the history of East Turkestan is given. In the second part, information is given about religious education and recitation in East Turkestan, and especially the information of the teachers who made great sacrifices despite the prohibitions of China.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ.....	1
ARAŞTIRMANIN KONUSU.....	1
ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI.....	1
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	1
ARAŞTIRMANIN KAYNAĞI	2

BİRİNCİ BÖLÜM

COĞRAFİ VE KÜLTÜREL AÇISINDAN DOĞU TÜRKİSTAN

1.1. Doğu Türkistan'ın Konumu.....	3
1.1.1 Coğrafi Özellikleri	3
1.2. Doğu Türkistan'ın Tarihi.....	6
1.2.1. Karahanlı Dönemi	8
1.2.2. Karahanlıların İslam'a girişi Dönemi	9
1.2.3. Moğol İstilasası	11
1.2.4. Mançu İstilasası	13
1.2.5. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti Dönemi	16
1.2.6. Doğu Türkistan Cumhuriyet Dönemi.....	21
1.2.7. Doğu Türkistan'ın İşgal Dönemi.....	24
1.3. Doğu Türkistan Ekonomisi.....	28

1.3.1. Doğu Türkistan'ın Yerüstü Kaynağı.....	28
1.3.2. Doğu Türkistan'ın Yeraltı Kaynağı.....	29
1.4. Doğu Türkistan'daki Tarihi Cami' Medreseler ve Millet Yapısı.....	31
1.4.1. Uygurlar ve Diğer Azınlıklar	31
1.4.2. Tarihi Cami ve Medreseler	32
1.4.3. Doğu Türkistan'daki Meşhur Medreseler	35
1.4.4. İşhilar Medresesi.....	36
1.4.5. Hanlık Medresesi	36
1.4.6. Kaşgar Sakiye Medresesi.....	37

İKİNCİ BÖLÜM

DOĞU TÜRKİSTAN'DA DİN EĞİTİMİ VE KUR'AN ÖĞRETİMİ

<i>2.1 Doğu Türkistan'daki 1900 ile 1955 yıl arasındaki Din Eğitimi ve Alimlerin Siyasi Hayatı.....</i>	<i>38</i>
2.1.1. Medresede Yetişen Dini Alim Abdülkadir Damolla'nın İlmi Hayatı....	38
2.1.2. Abdülkadir Damolla'nın Siyasi Hayatı.....	39
2.1.3. Abdülkadir Damolla'nın İlmi Hayatı.....	41
2.1.4. Abdülkerim Han Mahdumun İlmi Hayatı.....	46
2.1.5. Abdülkerim Han Mahdum'un Siyasi Hayatı.....	47
2.1.6. Sabit Damolla'nın İlmi Hayatı.....	48
2.1.7. Sabit Damolla'nın Hayatı.....	49
2.1.8. Sabit Damolla'nın Eserleri.....	54
2.1.9. Muhammed Zarîf Karı Hacı'nın İlmi Hayatı	55
2.1.10. Muhammed Zarîf Karı Hacı'nın Siyasi Hayatı.....	55
2.1.11. Muhammed Zarîf Karı Hacı'nın Eserleri	566
2.1.12. Muhammed Emin Buğra'nın İlmi Hayatı.....	57
2.1.13. Muhammed Emin Buğra'nın Siyasi Hayatı.....	60
2.1.14. Muhammed Emin Buğra'nın Siyasi Hayatı ve Eserleri.....	603
2.2. Doğu Türkistan'da 1955 ile 1980 Arasında İslam'ı Eserler ve Din Adamlarını Yok Etme Politikası.....	64
2.2.1. Çin'in Dini bilgisi iyi Olan Alim ve Müslümanları yok etme politikası...66	

2.2.2. Çin'in İslam'a Ait Olan Tüm Eserleri Yok Etme Planı.....	67
2.1.13. Bir Kısım Alimlerin Hapis Hayati.....	688
2.2.4. Doğu Türkistan'daki Kur'an Öğretimi.....	68
2.1.9. Barat Karim Kuça	69
2.1.10. Paltu Karaci Kaşgari.....	69
2.1.11. İsmail Karim Hoteni.....	700
2.1.12. Abdusopur Karaci Yarkeni	711
2.3. Medeniyet İnkılabı Döneminde Alimlerin Eğitim Hayatındaki Başarıları..	72
2.3.1. Süleyman Damolla Kaşgari.....	722
2.3.2. Abdülhekim Han Mahdum Kargalık	733
2.3.3. Muhammet Salih Artuş	733
2.4. Doğu Türkistan'da 1980 ile 2014 Yıl Arasındaki Alimlerin Eserleri...	755
2.4.1. Doğu Türkistan'da 10 Yıllık Dini Özgürlük.....	766
2.4.2. Yazılan Dini ve Tarihi Eserler	766
2.4.3. Çin'in Türk Toplumunu yok Etme planı.....	777
2.4.4. Çinlilerin İslam'a ve Müslümanlara Karşı Siyasi politikası.....	78
2.4.5. Çin'in Doğu Türkistan'daki Kültürel Soykırımı.....	79
2.4.6. Milli Soykırım.....	80
SONUÇ.....	83
KAYNAKÇA	866

KISALTMALAR

C.	Cilt
Hz.	Hazretleri
MÖ	milattan önce
S.	Sayfa
s.a.v	sallallahu aleyhi ve sellem
Yay	Yayın evi
ynk	yayın yok
DT.	Doğu Türkistan
Ö.	Ölümü
CC.	Celle celaluhu
TDV.	Türkiye Diyanet Vakfı
MS.	Milattan Sonra

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın amacı son yüz yılda Doğu Türkistan'daki Türklerin bağımsızlık mücadelesi ve İslam'ı özgürlük yolundaki çabalarının yansımalarını incelemektir. Bu doğrultuda yurtiçi ve dışındaki bir kısım eserler incelenmiştir. Çalışmamız iki bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde ise Doğu Türkistan tarihi ile ilgili eserler ve DT'da kurulan iki cumhuriyetle ilgili incelenmeler yapılmıştır. Bu bölümle ilgili olan 934 yılından başlayıp inşa edilen camiler, medreseler ve yazıldığı eserlerin nasıl yok edildiği konusunda çalışmalar yapılmıştır.

İkinci bölümde işgalci Çin yönetimi ile Doğu Türkistan'daki dini hocalar arasındaki olan hâksiz olaylar hakkında çalışmalar incelenmiştir. Özellikle 1949 yılı komünist Çin Doğu Türkistan'ı işgal etmesinin ardından bölgede İslam Dini ve Müslüman Türkleri kökünden yok etme politikasını karşı mücadeleleri çalışılmıştır. Çalışmanın sonunda Doğu Türkistan'da yaşanan gelişmeler kronolojik sıralar ele alınmıştır. 2009 yılından sonra Doğu Türkistan'da bir başka yaşam meydana gelmiş olup Çin bölgesinde din eğitimi, uygulanan zorunlu kürtaj, camileri yıkma ya da başka bir yere değiştirme, Kur'ân-i Kerimi ve başka İslam'a ait eserleri yakıp yıkma gibi konular üzerinde durulmuştur. Doğu Türkistan'da işgalci Çin uygulanan toplama kampı adında kamp kurmuş olup bu kampına DT'daki ailelerin çoğunu atmış ve onların iki ile on yaş arasındaki çocukları kendi dini ve dilinden uzak Çin kültürü ile büyütme gibi konularla çalışmamızı sonlandırmışız.

Çalışma sürecinde desteklerini esirgemeyen başta danışman hocam Sayın Doç. Dr. Recep KOYUNCU 'ya ve başka hocalarıma, beni yakından destekleyen eşime teşekkür ederim ve Cenabı Haktan sağlıklı sıhhat sağlam iman

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Doğu Türkistan'daki din eğitimi ve Kıraat tarihlerine bakıldığında oradaki hocalar bir süre çalışmalar yaptıklarını ve çok başarı elde ettiğini söyleyebiliriz. Çünkü Doğu Türkistan'da Fıkıh, Tefsir ve Hadis alanların bir süre çalışmalar olduğu gibi Kıraat alanında da birçok çalışmalar olmuştur. Abdülkadir Damoola döneminde Doğu Türkistan çok büyük hocalar ardı ardından ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda Çin yönetimi ile bölgedeki Müslümanlar arasında olan savaş ve Çin rejiminin zulmüne rağmen hocalar dini eğitimden vazgeçmemiştir. Mesela o kadar zor zamanlarda Damolla Nemengani, Paltu Karı Kaşgari ve İsmail Karı Kuça gibi hocalar kıraat alanında bir süre çalışmalar yapmıştır.

ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI

Doğu Türkistan'da Damolla Nemengani (القرأة السبعة) ni ders yaptıysa de Asım kıraati esas ders olmuştur. Çünkü Abdülkadir Damolla ve Muhammed Salih gibi hocalar yazdığı Tecvîd Türki adındaki kitaplar ders kılınmıştır. Doğu Türkistan yaklaşık 140 senedir işgal ve türlü baskılara maruz kalmasıyla birlikte hocalar can pasına din eğitimine ara vermemiştir. Özellikle son dönemlerde hocaların din eğitimi vermesi talebelerin din öğrenmesi konusunda birçok zorluklar ortaya çıkmıştır. Çin yönetimi 1990 yılından sonra sürekli takibe almış ve bir iki talebeyle yakalayan hocaları hapis ya da ağır para cezası vermeye başlamıştır. O dönemlerde sadece hocalar da değil talebeler ve onların anne babalarına cezalandırmıştır. Şu kadar baskı ve yasaklara rağmen bu hocaları din eğitimi alanında büyük gayret göstermiştir. Aynı zamanda Süleyman Kari Aktu ve Abdusopur Kari Yerken gibi Kıraat alanında uzman olan hocaları ise din eğitimi verdiğinden dolayı Çin rejimi işkenceyle şehit etmiştir. Bu gibi 10 binlerce hoca ve akademisyenler ömürlü hapis cezası ya da idam cezasına maruz kamıştır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Genel itibariyle çalışmamızın tasviri bir yaklaşımla oluşturulmuştur. Çalışmamızda edindiğimiz hedef, Doğu Türkistan tarihi ve din eğitimi olan Turgun Elmasın Uygurlar, Muhammed Tursunun Meşhur 100 Uyur gibi eserlerinden istifade ederek ortaya koymaktır.

Ayrıca yer yer Doğu Türkistan ile ilgili tarihi hakkındaki görüşleri ve başka din alimlerin özellikle Abdülkadir Damolla(ö1336/1870) Süleyman Kari Aktu (ö1429/2017) din eğitimi ve Kıraate yönelik görüşü çalışmaları ortaya konmuştur. Özellikle son dönemlerdeki kıraat hocaları hakkında kaynakların bulunmaması gibi olaylardan dolayı o hocaların İstanbul'da yaşayan akrabaları ve bilgi toplanmıştır.

ARAŞTIRMANIN KAYNAĞI

Araştırmamızın birinci bölümünde Doğu Türkistan tarihi, yeraltı ve yerüstü kaynağı hakkında bilgi verirken aynı zamanda Çin yönetimi yakıp yıkatan bir kısım tarihi cami' medreseleri konusunda Mehmet Emin Buğra (ö1377/1965) Şarkı Türkistan tarihi gibi tarihi eserlerden yararlanmıştır. Aynı zamanda ise Doğu Türkistan'da kurulan cumhuriyetler Muhammed Emin Yerken (ö1400/1988) el-Elâm li-Bazi Ricâlat gibi biyograf türlü eserinden yararlanmıştır.

Araştırmamızın ikinci bölümde ise Kıraate çalışmalar ve din hocaların komünist Çin ile olan olaylar hakkında alakalı inceleme yapılmıştır ve bazı hocaların akrabaları, talebeleri ve o hocaların hapis arkadaşları ile röportaj yaptığımız bilgilerden istifade ederek ortaya koymaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

DOĞU TÜRKİSTAN COĞRAFYASI VE TARİHİ

1.1.Doğu Türkistan'ın Konumu

Doğu Türkistan Orta Asya'nın merkezine yerleşmiş dolayısıyla da kültür beşiği olmuştur. Aynı zamanda Türk devletleri dâhil olmak üzere birçok farklı medeniyetin yönetimi altında kalmıştır. Doğu Türkistan'ın doğu tarafında Çin Halk Cumhuriyeti, kuzeyinde Moğolistan, kuzeydoğusunda Rusya, batı tarafında ise Batı Türkistan yani Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Afganistan'la sınırlıdır. Güney tarafında da Pakistan, Hindistan ve Tibet yer almaktadır.¹

Resmi bilgilere göre Doğu Türkistan'ın yüz ölçümü 1 milyon 760.000 kilometre karedir. Yarısından fazlası karlı dağlar, bozkırlar ve tarlalardan oluşmaktadır. Yeşillikler ve tarlalar derenin kenarına yerleşmiştir. Dünya'nın en büyük en uzun boylu dağları olan Kara Kurum Dağı, Tanrı Dağı, Pamir Dağı, Karakurum Dağı ve Altay Dağıdır. Bu Dağların içinde deniz yüzeyinden 7444 metre olanlar da bulunmaktadır.²

Doğu Türkistan yer altı ve yer üstü zenginliği açısından dünyanın en zengin olan on devletinin içinde sayılmaktadır. Böyle bir zenginliğe sahip olmasına rağmen oradaki Türklere zulüm ve işkenceye maruz kalmıştır. Bugüne kadar açığa çıkmış olan Altın, Gümüş, Petrol, Bakır, Yakut, Kaşdaşı gibi maden sayısı 138 çeşitli olup, Çin'deki maden türünün yüzde 78'ini oluşturmaktadır. Doğu Türkistan'ın 2015 yılına ait verilerine göre sadece diğerleri hariç demir 2.63. milyar ton açığa çıkarılmıştır.³

1.1.1. Coğrafi Özellikleri

Doğu Türkistan'ın Coğrafyasının ilk özelliği ise dört Mevsim'in birbirinden çok farklı hava değişikliği olan bir memleketidir. Bu mevsimlerin farkı ise kış mevsiminin sıfır altında otuz

¹ Buğra, Mehmet Emin, *Buğra Seçme Eserleri*, s. 97.

² Nizam, Bilal *Şarkı Türkistan Nüfus Coğrafyası*, s. 25.

³ Nizam, Bilal, *Şarkı Türkistan Coğrafyası*, s.39.

derece soğuk olarak Sibiryayı hatırlatacaktır. İlkbahar, yaz ve sonbahar mevsimlerinde Türkiye Cumhuriyeti'nin orta Anadolu havası hakimdir.⁴

Diğer Coğrafya tabiat özelliği ise Doğu Türkistan'ın siyasi, iktisadi ve stratejik özelliği nedeniyle dünyadaki büyük güçler arasında çok eski tarihten bugüne kadar özel önem taşımıştır. Doğu Türkistan Milattan önce 206 yıl ile Milattan sonra 23 yıl arası ipek yolu ismiyle Çin'in adlandırıldığı kayıtlarda söylenmiştir.⁵ Çünkü o dönemlerden başlayarak Çin ile Hindistan, Yunan, Fars, Arap memleketleri arasında ticaret ve değiş tokuş, medeniyet, kültür yönünde önemli rol almıştır. Doğu Türkistan geçmiş tarihten bugüne kadar uluslararası ticaret ve medeniyet alanında Çin ile dış dünya arasında köprü görevi yapmıştır.⁶

Miladi birinci Asırda Yunanlı yazar Martiyos yazdığı eserinde Batı ile Asya'nın ticaret yolunu keşsetmiştir. Yunan coğrafya âlimi Kladipos Martiyos yazdığı esere dayanarak Asya ile Avrupa arasındaki İpek Yolu'nu birkaç yola bağlamıştır. Bu İpek Yolu çok eski zamanlar önce Çin'in ipek malları Doğu Türkistan'ın Hoten kara yoluyla Afganistan, İran, Irak ve Suriye topraklarına taşıdığını söylenmiştir. Diğer yol ise Doğu Türkistan'ın İli kara yoluyla Yunanistan ve Roma'ya kadar taşımıştır.⁷ Çinli Picü, Batı Bölgelerindeki Yeni Devletlerin Haritası isimli makalesinde bu yolu Kuzey, Güney ve orta yol diye üç yöne ayırmıştır. Bu yollar Kaspi (Hazar) Denizi'nin civarı, Afganistan, Orta Asya, Tarım Ormanlığı, Coğrafya Ormanlığı gibi bölgeleri işaret etmiş. Ayrıca bunun çok eski dönemlerden itibaren Türklerin Coğrafyası olduğu ve Türklerin uluslararası ticaretin lideri olduğunu belirtmiştir.⁸

Doğu Türkistan'daki Türkler ile Avrupa arasındaki ticaret Türk İmparatorluğu döneminden başlamıştır. Onların arasında yapılan ticaret anlaşması ise ipek kumaş, bitkisel ilaç, takım malzemeleri ve deriden yapılan malzemeler ile ticaret yapmıştır. Bu ticarete hâkim olmak için çevre bölgedeki güçlerin gözlerini kamaştırmaya başlamış, aynı zamanda İran Sâmâniler

⁴ Buğra, Mehmet Emin, *Seçme Eserleri*, s. 98.

⁵ Yunus, Abdülkadir, *Xinjiang'in Kısaca Tebî Coğrafyası*, s.29.

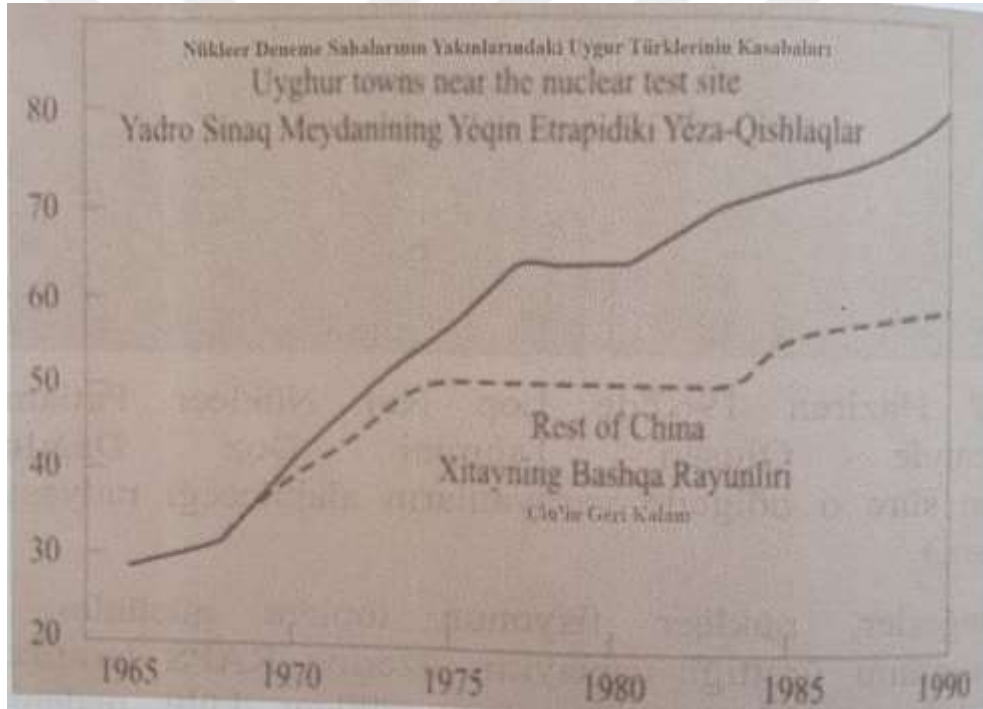
⁶ Yunus Abdülkadir, *Xinjiang'in Kısaca Tebî Coğrafyası* s. 29.

⁷ Elmas, Turgun, *Uygurlar*, s. 1011.

⁸ Elmas, Turgun, *Uygurlar*, s. 1012.

sülalesiyle arasında birkaç defa savaş olmuş ve uluslararası İpek yolu ticarete hâkim olmuştur. Çünkü bu ticaretin sadece Roma ile olan geliri 10 Milyon Altın para olduğu söylenmiştir.⁹

Çin'in 1949 yılı Doğu Türkistan işgalinden sonra bölgede zulüm ve yüksek baskı siyasetlerini icraat yapmasıyla birlikte doğal tabiatına zarar vermeye başlamıştır. Çin'in Doğu Türkistan'daki türlü soykırımlarının biri ise bu topraklarda çok sayıda nükleer deneyi yapması nedeniyle bazı canlılar ve bitkilerin Doğu Türkistan toprağında neslinin azalmasına sebep olmuştur. Bu Nükleer deneylerine göre Çin'in çevredeki halkların sağlığına olan etkisi incelemesi ve gerekli olan tedavi tedbirlerinin alınması insanlık açısından gerekiyordu. Çinliler, in çevredeki insanlara nükleer patlama yüzünden meydana gelen radyasyon etkisini haber vermemesi oradaki kişilerde çeşitli hastalık ve kanser hastalığının artmasına neden olmuştur.¹⁰

Tablo 1965 yılından sonra Çinlilerin bölgede yaptığı Nükleer deneyiminden arttığı kanser tablosu.

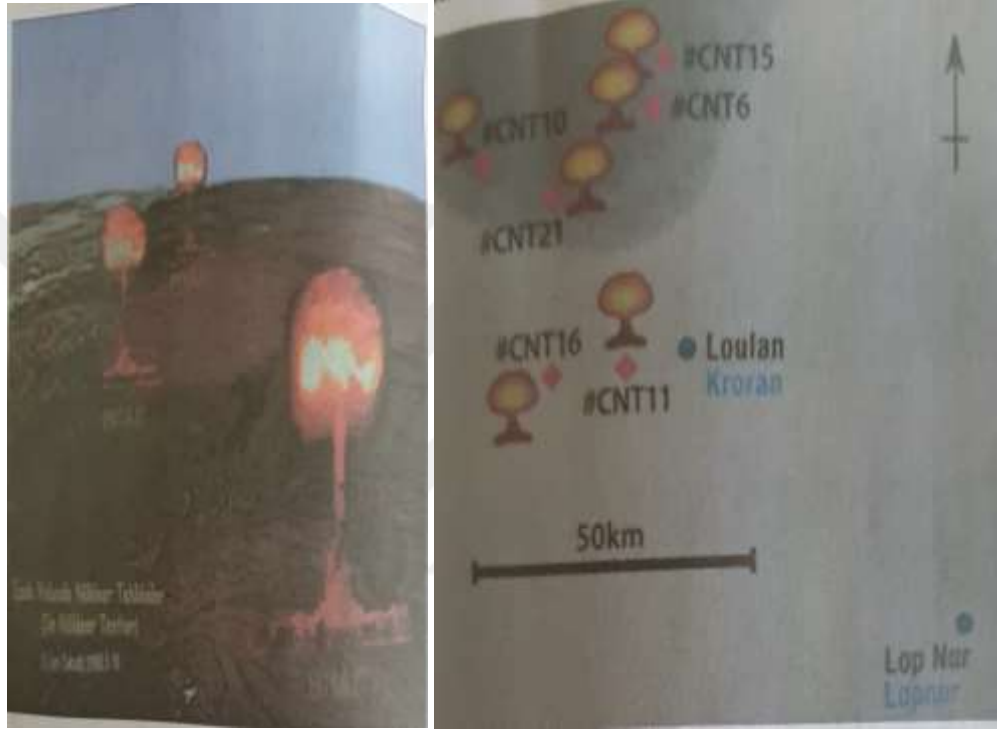
Çin'in Doğu Türkistan'ın Lop Nur ilçesinde ilk olarak 1964 yılında nükleer test yapılmıştır. Çin'in bu bölgede 1964 ile 1996 yıl arasında yaptığı test sayısı 46 defa nükleer silah deneyimi yapmıştır. Nükleer bombasının 1973 yılındaki bir defalık patlaması nedeniyle

⁹ Elmas, Turgun, *Uygurlar*, s. 1023.

¹⁰ Kadeeri, Hacı Kutluk i, *Çin'in, Doğu Türkistan'daki, Nükleer Denemeleri, İpek Yolu'nda Nükleer, Patlamaların Neden Olduğu Felaketler*, s. 16.

meydana gelen tozdan dolayı hayatını kaybeden kişilerin sayısının 750.000 olduğunu söylenmiştir.¹¹

Sovyetler Birliği'nde, 0,4 megaton termonükleer deneyimi yapmadan önce rüzgârlı bölgedeki insanlar zorla tahliye edilmiş. Ama kalan bazı insanların patlamadan sora akut radyasyon hasarı nedeniyle öldüğünü belirtmiştir. Çin ise nükleer test yapan bölge çevresindeki kişilere haber verseydi hayatını kaybedenlerin sayısı 750.000 olmayabilirdi.

Giriş Görseli 2, Lop Nur test bölgesi çevre haritası. Bu Loulan yakınındaki Nükleer patlama noktaları olduğunu gösterir.

Çin'in nükleer test yaptığı bu bölge yoğunlukla Uygurlar yaşadığı bölge olmasıyla birlikte aynı zamanda eski İpek Yolu olduğu söylenmiştir.¹²

1.2. Doğu Türkistan'ın Tarihi

¹¹ Kadeeri, Hacı Kutluk Çin'in, Doğu Türkistan'daki, Nükleer Denemeleri, İpek Yolu'nda Nükleer, Patlamaların Neden Olduğu Felaketler, s. 33.

¹² Kadeeri, Kutluk, Çin'in, Doğu Türkistan'daki, Nükleer Denemeleri, İpek Yolu'nda Nükleer, Patlamaların Neden Olduğu Felaketler s. 33.

Doğu Türkistan çok eski tarihi dönemlerden başlayarak çeşitli medeniyet merkezi olmasıyla birlikte o günden bugüne kadar Türklerin yaşadığı mekânı olduğu ilmi araştırmacılar tarafından çoktan ispatlandığını kayıtlara geçmiştir.¹³

Türkler Doğu Türkistan'da İsa peygamber döneminden 13 asır önce dünyadaki en büyük ve güçlü devleti kurmuştur. Bu devletin adı ise Türkler ve İranlılar Saka, Hintler Tırüşka, Yunanlılar ise İskit demiştir. Bu güçlü devletin hüküm sürdüğü coğrafyalar ise Türkistan toprağından başka Hindistan, İran gibi devletler birkaç asır bu Türk devleti bayrağı altında yaşadığı söylenmiştir.¹⁴ Türklerin kurduğu bu kudretli devlet (M.Ö) 4. asırdan itibaren yavaş yavaş parçalanmaya başlamış. İskender Zülkarneyn'in Orta Asya'ya sefer yaptığı dönemlerde parçalanmasının hızlandığı ve 55 devlet olarak bölündüğü söylenmiştir.

Yazılı kaynaklara göre milattan önceki dönemlerden itibaren Hunlardan sonra Göktürklerin ve Uygurların kurduğu devletlerin tümü Doğu Türkistan'ın sınırı içerisinde bulunmaktadır. Miladi (MS) 552 yılında Bumin Han başkanlığı altında Göktürk Devletinin kurulduğunu ve bu devletin bayrağının üzerinde kurt başı olduğu kayıtlara geçmiştir.¹⁵ Bu bayrak altında Uygurlar başta olmak üzere Türkistan'daki tüm Türkler huzur içinde yaşamışlardır. Ama bu emin ve huzur içinde yaşam durumu (MS) 595 yılında Göktürklerin ikiye bölünmesiyle birlikte 654 yılında Çin'in işgali altına girme nedeniyle sonlanmıştır. Bu işgali Göktürk devletinin aynı zamandaki yöneticisi İlderiş Han sona erdirmiş, Çin istilasından tüm bölgeyi (MS) 699 yılında kurtarmış ve Karahanlı dönemine kadar huzur içinde yaşam devam etmiştir.¹⁶

Büyük Hun İmparatorluğu, Göktürk Hanlığı, Uygur Orhun Hanlığı gibi kudretli devletleri kurmuş ve Doğu ile Batılıları şaşırtmıştır. Uygurlar ve onlara kardeş olan Türkler IX ile XIII asırların başına kadar uzun bir zaman tarihi süreçte Orta Asya ve ona komşu olan memleketlerde bazı imparator ve devletleri kurduğu söylenmiştir. Onların içinde hükmettiği büyük devletler ise Karahanlılar Devleti, Gazneliler Sultanlığı ve Selçuklu İmparatorluğu gibi

¹³ Buğra, Mehmet Emin, *Seçme Eserleri*, s. 99

¹⁴ Buğra, Mehmet Emin, *Seçme Eserleri*, s. 100-101.

¹⁵ Buğra, Mehmet Emin, *Seçme Eserler*, s.102.

¹⁶ Buğra, Mehmet Emin, *Seçme Eserleri*, s.103.

devletlere hükmetmiştir. Bu devletler Türk, Farisi ve Hint halkların medeniyet ve kültürüne çok etki etmiştir.¹⁷

1.2.1. Karahallı Dönemi

Karahallılar devletinin kurucularının hangi Türk soyuna ait olduğu konusunda birçok bakışların olduğu söylenmiştir. Ama Çinlilerin tarihi kaynaklarına göre bu devletin kurucuları Karluk Soyundan olduğunu söylese bile bu bakışın sahil bakış olmadığı ortaya çıkmıştır. Karahallılar döneminden itibaren yazıldığı kaynaklara baktığımızda bu devletin Doğu Türkistan'ın Kaşgar'da kurulduğu güçlü ispatlarla onu işaret etmektedir¹⁸. Bu ispatlar Karahanlı hükümdarlarından biri olan Bukahan kendini Afrasyap'ın evladı olduğunu söylemiştir.

Satuk Buğrahan büyük Karahallı Devleti'nin Hükümdarları içinde kendi ilk Müslüman olan ve aynı zamanda devlet kanununu İslam Şeriatıyla idare etmiş bir kumandan, siyasi lider olarak ortaya çıkmış. Karahallı hanedanının ilk kağanı Bilge Kül Kadir Han'ın büyük oğlu Arslan Han Bezîr'in oğlu Satuk Buğra Han, (289/901)'de doğmuştur. Babasından (302/914)'te ayrıldığında 13 ya da 14 yaşlarında olduğu ve Satuk Buğra Han'ın babası ölmeden önce veliahtı olarak tayin etmiştir. Babasının ölümü üzerine annesiyle birlikte Kaşgar'a gidip amcası Katır Han Oğulçak'a sığınmak zorunda kalmıştır¹⁹. Amcası Oğulçak Han, Saltuk Buğra Han'ın devlet işarını idare edecek yaşa gelinceye kadar devletin tüm işlerini kendi üstüne almıştır. Amcası adına vergi tahsil etmek üzere Payitaht Kaşgar'a yakın Artuş kasabasına gitmiştir. Orada Satuk Buğra Han Samanilerin içinden çıkan kuvvetli dini âlim ve büyük davetçi olarak tanılan Ebû Nâsr b. Mansûr ile tanışmıştır.²⁰

Satuk Buğra Han, Karahallı Devletinde İslamiyet henüz neşir olmamış iken, Ebû Nasr'ın inşa ettirdiği cami etrafında oluşan bu küçük ticaret şehrinde namaz kılanları görünce İslâm hakkında ilk dini bilgileri Ebû Nâsr'dan aldı. Onun ve Nîşâburlu Ebü'l-Hasan Muhammed b. Süfyân el-Kelemâtî gibi âlim ve sûflilerin telkinleri sonucunda Müslüman oldu. Öğrendiği İslam akidesi, namaz ve ahlak Allah (cc.)'in 99 ismi ve Kur'an-ı Kerimdeki sıfatları, Hz. Muhammed'in (s.e.v.) hayatı ve Müslümanların kıldıkları namaza duyduğu hayranlık, bu

¹⁷ Elmas, Turgun, *Uygurlar*, s. 435.

¹⁸ Buğra, Mehmet Emin, *Şarki Türkistan Tarihi*, s. 129.

¹⁹ Mehmet, Tursun Emet Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, s.105

²⁰ Hunkan, Ömer Soner, "*Satuk Buğra Han*", s.181-182.

hidayette en önemli rolü oynamıştır.²¹ Müslüman olup İslam'ı kabul edince Abdülkerim adını almasıyla birlikte Allah İslam nimetiyle müşerref kılmıştır. Aynı zamanda hayatının sonuna kadar İslam'ın bölgedeki Türklerin arasına yayılması için büyük çaba ve gayret göstererek bu şerefli hizmete vesile olma şerefine sahip olmuştur. Satuk Buğra Han, 25 yaşına kadar Müslüman olduğunu gizlemiş, amcası Oğulçak Kadir Han'ı tahttan indirerek 920'li yıllarda ilk Müslüman-Türk hükümdarı olmuştur.

Bu yıllar Karahallıların, Horasan'a ve Maveräünnehir bölgesine egemen Samanoğulları Devleti ile sık sık savaştığı bir döneme rastlamaktadır. Satuk Buğra Han'ın, İslam bayrağı altında ilk başladığı cihat hareketi hiç durmadan 920'den 935-940'a kadar 15/20 yıl devam etmiştir. Satuk Buğra Han Karahanlı Devleti'nin hakani olduktan sonra devlet tarihinde medeniyet ve sanat gelişmiş İslam dönemi başlanmıştır. Bu devirde Karahanlıları güçlü kültürel zengin bir devlet olarak dünyaya tanıtmıştır²².

Sultan Satuk Buğra Han, devleti İslamlaştırmaya Kaşgar, Yerken, Aksu, Gulca, Balasağun gibi şehirler den başlamıştır. Karahanlı Devleti'nin payitahtı Kaşgar'a, Maveräünnehir, Horasan ve Hindistan gibi beldelerden çok sayıda İslam âlimleri gelmiştir. O âlimler Satuk Buğra Han'a Abdülkerim ismini vermişlerdir.²³ Abdülkerim Buğra Han 35 yıl Türk Hakani olmuştur. Satuk Buğra Han döneminde 920 ile 956 yıl arasında yaptırdığı maden paralara "Karahan Satuk Abdülkerim" yazdırılmıştır. Bu paralar şimdi St. Petersburg Müzesinde saklanmaktadır. Merhum mübarek Gazi Abdülkerim Saltuk Buğra Han (ö.344/956) payitaht Kaşgar'da hastalıktan dolayı 55 yaşında vefat etmiştir. Merhumun cenaze namazına 7.000 âlim, 25.000 Gazi ve 15.000 halk olarak 45.000 kişi katılmıştır. Abdülkerim Satuk Buğra Han, Artuç'ta üstadı Ebu Nâsr'ın mezarını yanına defnedilmiştir.²⁴

1.2.2. Karahallıların İslam'a giriş Dönemi

İslam dini X. yüzyılın başlarından dünyanın birçok bölgelerine yayılmasıyla birlikte Doğu Türkistan'a da yavaş yavaş yayılmaya başlamıştır. O dönemde Satuk Buğrahan'ın 920 de Karahanlı devletinin başına geçmesinin ardından kendi inancıyla birlikte devletin İslam dinle

²¹ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, s. 107.

²² Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 1. s. 109.

²³ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 1. S. 110.

²⁴ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 1.

idare edileceğini ilan etmiştir. Satuk Buğrahan'ın İslam dinini devlet dini olarak ilan etmesi çok uzun süredir Budist ve Şaman dinine inanan bu halk isyan etmeye başlamıştır.²⁵ Ayrıca bu isyan ettiği Kuça, Hoten, Uygur İdkut Hanedanlığı ve İli nehir civarlarındaki bölgeler Karahanlı devletinden ayrılıp kendi bağımsızlığını ilan etmiştir. O dönemlerde Budist devletler içinde Uygurlar en güçlü ve en zengin olarak yaşamıştır. Ayrıca bu bölgeler Hindistan'dan sonra ikinci büyük Budist devleti olmuştur.²⁶

Satuk Buğrahan'ın İslam dinin devlet dini olarak ilan etmesinin ardından ilk yaptığı iş ise Hoten Budist isyankârlara karşı İslam sancağı altında savaşına yürümüştür. Bu ilk savaş Hoten fethi yerli Müslümanların ittifakıyla çok zor olmamıştır. Ama Kuçaya yaptığı yürüyüş ise kolay olmamıştır. Çünkü Kuçahanlığı Budistler içindeki çok güçlü orduya sahip olduğu için zorlanmıştır. Ancak zaman uzun olmasına rağmen Kuçahanlığı İslam'ı kabul etmiş ve Karahallı devletine itaat edeceğini ilan etmiştir. Uygur İdkut Hanlığı kendi dininde kalmak şartıyla Karahallı devletine itaat etmiştir. Satuk Buğrahan'ın Müslüman ordusuyla başladığı bu savaşın süresi 920 de başladığı bu savaş 935 ya da 940 yıllarına kadar hiç durmadan devam ettiği ve İslam'ın bu bölgelere yayıldığı söylenmiştir.²⁷

Karahallılar Tarihi'nin ilk döneminde 239/850 yılına kadar Uygurlar ve başka Türk kardeş halklar Şaman, Budist, Mâni diye farklı dinlere inanmıştır ve Uygurların yaşadığı Kaşgar, Yerkent, Kuça,²⁸ Hoten,²⁹ Turfan, Altay, İli ve Uygur İdkut Hanedanlığı gibi Türkistan bölgesinin tümü Budizmi devlet dini olarak kabul etmiştir. Uygurların dedeleri eski zamanlarda “Şaman” dinine inanmıştır. Sonra Doğu Uygurlar yani (bugünkü Moğolistan sınırlarına komşu olarak yaşamış olan Uygurlar) 8. yüzyılında Uygur-Orhun Devleti Hakanı Bogu Han'ın ısrarıyla Şaman dinini, Mâni dini ile değiştirmiştir. Daha sonra Mâni dini, Budizm ile değiştirmişlerdir. Satuk Buğrahan, Müslüman olmadan önce Türkistan'daki Türlerin çoğu Budizm inancına göre yaşamıştır.³⁰

²⁵ MA, Suofeiya, *Muhammed Zarîf'in Tefsirinden Nes'i*, s.15

²⁶ M A, Suofeiya, *Muhammed Zarîf'in Tefsirinden Nes'i*, s.15

²⁷ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, Meşhur 100 Uygur, s.108.

²⁸ Kuça, geçmiş dönemlerde Hanedanlığına Payitaht olmuştur, Aynı zamanda Budist dininin merkezi olarak tanınmış.

²⁹ Hoten, Doğu Türkistan'ın Güneybatı tarafında bir ildir.

³⁰ Elmas, Turgun, *Uygurlar* s, 490

Budizm, I. –VI. yüzyıllar arasında Doğu Türkistan'ın Hoten, Kaşgar, Kuça, Turfan gibi şehirlerinde Uygurlar arasında hızla yayılmıştır. Önce Hoten'de yayılmış olmasına rağmen sonra Kuçadaki Uygurlar arasında binlerce kâhin ve kâhineler yetiştirmiştir. Yüzlerce ibadethane inşa ettirilmiştir. Budizm, özellikle Uygurlar arasında çok yüce gösterilmiş ve kalplere de öyle yerleşmiş ki o insanların medeniyet ve kültürel olan tüm işlerine iyice sindirmiştir.³¹

Satuk Buğra Han'ın, Budizm'e karşı hiç durmadan hak ile batıl arasındaki savaşı 36 sene devam etmiştir. O savaşılarından sonra Kaşgar, Yarkent, Aksu, Balasağun, Barsgan (Isık Gölün Doğusu) ve Yedisu gibi İslam'a çok düşmanlık yapan yerler İslam'ı kabul etmiştir. X. yüzyılın başına gelince İslamiyet, dünya din haline gelmiştir. Asya, Afrika, Avrupa gibi ülkelerde büyük etki ve itibar sahibi olmuştur.³²

Türkistan'daki Türkler Satuk Buğra Han'ın amcası Oğulçak Han'ı tahttan indirmiş ve 289/920 yılında taht varisi olduğu için Karahallılar Devletine hükümdar olarak taht başına geçmiştir. Satuk Buğra Han'dan sonra oradaki insanlar yavaş yavaş Müslüman olmaya başlamışlardır. Aynı yıl Karahallı Devleti hükümdarı olduğunu ilan etmiştir. Ebû Nasr b. Mansûr', Satuk Buğra Han'ın ve Budist dinine inanan kişilerin İslam dinin, İman'ın, Ahlakın ve Akidesinin insanların kalıplarına yerleşmesine çok çaba göstermiştir.³³ O dönemden itibaren İslam'ın Altın devri yaşandığı söylenmiştir.

1.2.3. Moğol İstilasası

Cengizhan'ın emriyle 1217 yılın sonunda Moğol kumandanı Noyan iki bin askeriyle Doğu Türkistan'ı işgal etmiştir. Lakin bölgedeki yerli Türklerin ne malına ne canına zarar vermemiş ve şu dönemin Başbakanı, bölgedeki tüm valiler ve insanların yaşam durumunda bir değişiklik olmamıştır. Çünkü Cengizhan genellikle devleti işgal etmiş olsa bile iç bağımsızlıkla işi olmamıştır. Cengizhan 1227 yılı öldükten sonra Doğu Türkistan'ın idarecilik işini oğlu Çağatay'ı tayin etmiştir.³⁴

³¹ Elmas, Turgun, *Uygurlar*, s. 491.

³² Elmas, Turgun, *Uygurlar*, s. 493.

³³ Elmas, Turgun, *Uygurlar*, s. 878.

³⁴ Buğra, Mehmet Emin, *Seçme Eserleri*, s.109.

XIII. yüzyıldan itibaren Moğol İmparatorluğu kontrolü altına giren Doğu Türkistan, Cengiz'in oğlu Çağatay ve onun evlatlarınca yönetilmiştir. Cengiz Han Türk dünyası ve Müslümanların yaşadığı pek çok ülkeye ulaşmış ve çok sayıda Müslüman âlimin yok edilmesine sebep olmuştur. Batı ve Orta Asya'daki kültürleşmiş halklardan biri de Uygurlardır. O zamanlarda Moğollar ise yaylalarda, ormanlarda ve dağlarda düzensiz yaşamıştır.³⁵ Moğolların arasında okuma, yazma ve mektup bile yazabilecek kimse olmamıştır. Ondandır Doğu Türkistan'ın Altay, Kara şehir, Turfan, Beşbalık, Kaşgar, Hoten gibi bölgelerden çok sayıda şair, âlim ve her türlü meslek sahibi olan çok kişilerin kendi mesleğini davet ettiği söylenmiştir. Misal Tata Toğ Uygurların içinden yetişmiş bir alımdır. Aynı zamanda Tata Toğ Cengizhan'ın ordusunda onun oğullarına hocalık yaptığı ortaya çıkmıştır.³⁶

Moğol İmparatorluğunun bir parçası olan Çağatay Hanedanlığı, Doğu Türkistan'da 1231 ile 1370 arasında hükmetmiştir. O dönemde Uygurlar, Tatarlar, Moğollar ve Kıpçaklar birbirleriyle asimilasyon olup Türkleşmiştir. Sekâkî Çağatay Han döneminde onun danışmaları içinde yer almış ve aynı zamanda mektep yükseköğretim işarıyla meşgul olmasıyla birlikte (مفتاح العلوم) (ديوان السكاكى) gibi eserleri de yazmıştır. *Miftâhu'l-ulûm* (مفتاح العلوم) adlı eserinde tarih, edebiyat, mantık, felsefe, astronomi, matematik, tıp ve müzik gibi çeşitli ilimlerde yetişmiş bir âlimdir.³⁷ Çağatay hanlığı zayıflayınca Timurlu İmparatorluğu kurulmuş ve Türkistan yerel yöneticiler arasında Türkistan coğrafyası ikiye bölünmüştür. Böylece 291 yıllık işgal münkariz olarak parçalanmıştır.

Böylece Doğu Türkistan coğrafyasında 1347 ile 1696 yılına kadar biri değerine üstünlük sağlamaya çalışan imparatorlarla geçmiştir. Bu dönemin en önemli özelliği Nakşibendi tarikatı mensubu dinî gurupların Karadağlı ya da İshakiyye ve Akdağlı ya da Afakiyye, diye isimleşmiştir. Doğu Türkistan'da Nakşibendi tarikatının kolları, Akdağlı ve Karadağlı adıyla ikiye ayrılarak iktidar mücadelesi sonucunda (1178/1764) yılında Mançu-Çin istilasıyla son bulmuştur.³⁸ Dinî ve siyasi kargaşa ile dolu bu hocalar dönemi güvenlik zaafi oluşturmuş ve gelecek yılların Çin istilası için "Hazırlık Devrini" başlatmıştır.

³⁵ Elmas, Turğun, *Uygurlar*, s.1001.

³⁶ Elmas, Turğun, *Uygurlar*, s. 1002.

³⁷ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 1. s. 161.

³⁸ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, s. 209.

1.2.4. Mançu İstilası

Tarih sahnesinde görüldüğü gibi hür ve bağımsız yaşamış ve İslâm olduktan sonra da dünyanın en büyük ve en hür imparatorluklarını kurmuş olan Türk milleti; zulmün hiçbirine tahammül etmemiştir. Zulme sessizlik, zillet, namussuzluk ve şerefsizlik içinde yaşamaktansa onurla savaşarak ölmeyi tercih etmiş bir millettir.

Türkler bu karakterine uygun olarak Doğu Türkistan'daki 103 yılı, Mançu istilası döneminde 17 kez mili kurtuluş mücadelesi vermişlerdir. Bu savaşı Cihangir Hoca, Yusuf Han Hoca, Muhammed Emin Han Hoca, Veli Han Hoca, Hoca Abdullah, Râşiddin Han Hoca, Muhammed Abdullah, Sıddık Bey, Muhammed Ali, Ebul Alâ Sultan, Davut Halife, Habibullah ve İmam Muhammed gibi kumandanlar ve âlimler başlatmıştır.³⁹ Bu kumandanların sayesinde 1863 senesinde Doğu Türkistan 13 yıllık mücadelesinin neticesinde işgalci güçlerin elinden devleti tekrar geri almaya başarmışlardır. Bu süreçte Çin Mançularının istila faaliyetleri hiç durmamıştır. Bu savaş 1763 yılında Doğu Türkistan'ın Üç Turfan bölgesinde Hamidullah Bey isimli bir mücahit tarafından Üç turfan şehri Mançu istilasından tam olarak kurtarmıştır. Bu bağımsızlık savaşı Doğu Türkistan'ın tüm bölgelerine yayılmış ve aynı zamanda bu savaşa Afganistan hükümdarı Ahmet Şah da dâhil olmuştur.⁴⁰

Cihangir Hoca 1819-1826 senelerinde başlattığı milli mücadelesi neticesinde Kaşgar, Yarkent' Hoten ve Aksu gibi bölgeleri kurtararak yedi ay buradaki halkın Mançu zulmüne karşı hür bir şekilde yaşamasını temin etmiştir. Çinliler bu mücahidi sonunda esir almış ve demir kafese koyarak Pekin'e getirmiş ve günlerce cadde sokaklarda teşhir ettikten sonra işkence yaparak şehit etmiştir. Cihangir Hoca'nın mezarı şimdiye kadar Pekin'de olduğu bilinmektedir. Ancak Kaşgar'daki bu savaşı 1830'da Yusuf Han Hoca tarafından Çinlilerden geri aldığı söylenmiştir.⁴¹ Muhammed Emin Hoca'nın liderliğinde 1845 yılında Yenisar Çin güçlerinden geri almış ve o dönemde savaştan dolayı 60.000 Doğu Türkistanlı insan Batı Türkistan'a göç etmiştir. Veli Han Töre adlı bir zatin liderliğinde 1855 yılında Doğu Türkistan'ın Kaşgar'da müstakil olarak bir Hükümet ilan edilmiş olup bu Hükümet altı ay sonra Çin ordusunun çok güçlü olmasından dolayı Kaşgar'ı tekrardan işgal edilmiştir.⁴²

Maalesef bu kez de 15.000 Doğu Türkistanlı halk, Batı Türkistan'a göçmüştür. Ayrıca 100. yıldan bu yana devam eden Doğu Türkistanlıların haklı mücadelesi neticesi 1863

³⁹ Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan Davası*, s. 125

⁴⁰ Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan Davası*, s.126

⁴¹ Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan Davası*, s.127

⁴² Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan Davası*, s.128

senesinde tekrardan ayaklanmış olup aynı sene içinde Doğu Türkistan'daki tüm il, ilçe ve köylerde Çin'e karşı isyan hareketi başlattığı söylenmiştir. O sene Nisan ayında Raşiddin Han Kuça'da, Haziran ayında Hoca Abdullah Kargalık'ta, Sıddık Bey Ağustos ayında Kaşgar'da, Hoten'de Müftü Hacı Habibullah, Yarkent'te ise Muhammed Ali, İli'de, Ebu'l-Alâ Hudaykuloğlu, Urumçi'de, Davut Halife Aralık ayında, Çöçek'te ise İmam Ahmed gibi kumandanlar ayaklanmıştır. Bu mücadele neticesinde Çin ordusunun üstünden gelinmiş ayrıca Doğu Türkistan'ın tüm bölgelerinden Mançu istilasına karşı ayaklandığı söylenmiştir.⁴³

Kuça ayaklanmasında tüm bölge ayaklanmış ve Çinlilerden birkaç küçük ilçe ve köy hariç bütün bölge geri alınmıştır. Kısa süre içinde diğer bölgedeki Mançu Çin ordusundan temizlenmiştir. Ayrıca 1865 yılında tüm Doğu Türkistan coğrafyasında Yakup Bey Bedevlet İslami devlet ilan etmiştir. Aynı zamanda Yakup Bey, 1870 yılı bu devlete Kaşgar'ı başkent olarak ilan etmesinin hemen ardından Osmanlı İmparatorluğu'na bir gurup kişileri elçi göndermiştir. Bu elçiler İslam halifesine bîat edeceğini söyleyerek Doğu Türkistan'ın siyasi durumunu Sultan Abdulaziz'e anlatmıştır. Özellikle Abdülaziz'den bir kısım askeri mühimmat ve ilim sahibi olan kişilere ihtiyacı olduğunu iletmiştir.⁴⁴ Hemen ardından İngiltere, Rusya ve Hindistan gibi devletlerle diplomatik münasebet olmuştur. Bu büyük güçler Yakup Bey Hükümetini tanımış ve kendi büyükelçilerini belirlemişlerdir.

Osmanlı Halifesi Abdülaziz, Han Yakup Bey'in bîatını kabul ettikten sonra 16 Haziran 1870 tarihinde Yakup Bey'e müminlerin emiri unvanı vererek Kaşgar'da Abdülaziz Hanın adına hutbe okutmasına ve para bastırmasına izin vermiştir. Askeri eğitim için Miralay Kazım Bey başta olmak üzere Çerkez Yusuf ve İsmail Hakkı gibi bir kısım ilim sahibi kişileri göndermiştir. Aynı zamanda Abdülaziz Han, Osmanlı paşalarından biri olan İsmail Paşa'yı tüfek ve topla Kaşgar'a göndermesi 80 bin askeri silahlandırması Rusların işgali altındaki diğer Müslüman Türkleri kurtarma arzusunu güçlendirmiştir.⁴⁵

Bunlardan haberi olan Rus, İngiliz ve Çinliler Doğu Türkistan'ın müstakil devlet olarak kalması özellikle Rusları çok rahatsız etmeye başlamıştır. Çünkü işgal altındaki diğer Türk devletlerinin müstakil devlet olmasından korkusu olduğu için karşı çıkmıştır. O nedenle Rus ve Çin'den ibaret bu iki gücün tehdit olarak görülmesinden dolayı büyük bir oyun oynamaya

⁴³ Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan Davası*, s. 129.

⁴⁴ Buğra, Mehmet Emin, *Şarkı Türkistan Tarihi*, s. 336.

⁴⁵ Buğra, Mehmet, *Şarkı Türkistan Tarihi*, s. 336.

başladılar. Rus ve Çinliler 1875'ten itibaren Doğu Türkistan'ı tekrar işgal etmeye ve oradaki Türkleri yok etme konusunda hızla ittifak ettiği ortaya çıkmıştır.⁴⁶

Yakup Bey'in 1877 yılında aniden ölümü bölgedeki siyasi ve askeri dengeye çok tesir gösterdiği söylenmiştir. Aynı zamanda bölgeye yönelik işgal düşüncesinin güçlenmesi ve bu bölgenin Osmanlı devletine bağlı olması nedeniyle Rus ve Çin'den ibaret bu iki emperyalist gücün işine gelmiştir. Çünkü Doğu Türkistan'ın İli bölgesini işgal altında tutan Çarlık Rusya o dönemdeki devletin iç iktidar hesaplaşmasını fırsat bilen Çin ve Rus 80 bin kişilik ordusuyla hızlı bir şekilde Doğu Türkistan'ın tüm bölgelerini tekrardan işgal etmiştir. Çinliler Kaşgar'daki Yakup Bey'in döneminde devlet memurların tümünü tutuklayıp hapis cezası vermiş ve çoğunu idam etmiştir.

Çinliler 1884 yılında tüm Doğu Türkistan bölgesinde işgalini gerçekleştirmiş ve Doğu Türkistan'ın adını bugün dahil kullanılan "Xinjiang"⁴⁷ diye adlandırılmıştır. Çinlilerin ilk yaptığı uygulama ise Doğu Türkistan'daki tüm bölgelerde çok yüksek miktarda vergi ve yüksek miktarda para cezası ile zulmünü başlamıştır. İnsanları fakir ve muhtaç bırakma siyaseti neticesinde bölgedeki bütün Türklerin durumunu çok zorlaştırmıştır. Aynı zamanda Müslüman Türklerin paralarını eşkıyalık ve çalmak suretiyle toplanan altın, gümüş ve diğer maden paralar Çinlilerin kendi aralarında milli bir hizmet olarak sayılmıştır.⁴⁸

Çin Mançu hükümeti Doğu Türkistan coğrafyasında (1293/1877), ile (1350/ 1931) yılına kadar olan olaylar ise bölgedeki Türkleri çeşitli zulme maruz kalmış ve bölgenin adını Xinjiang olarak değiştirmiştir. O dönemde ise bölgedeki Türkleri Çin memleketlerine sürgün etme, çocukları zorla alarak Çin dili öğretmesi, kadınları mecburen Çinliler ile evlendirilmesi, camileri ve medreseleri kapatması gibi zulüm siyasetleri sürdürmüştür.⁴⁹ Ayrıca sürgün ettiği Türklerin yerine çok sayıda Çin göçmenlerini bölgeye getirerek yerleşim yaptırmıştır. Çin Mançu hükümeti 1900 yılların ilk çeyreğinde düşmüş ve yerine Çinli milletçi partisi gelmiştir. Buna rağmen Doğu Türkistan'da yapılan zulüm artmaya devam etmiştir.⁵⁰

⁴⁶ <https://akademiye.org/tr/?p=5107>

⁴⁷ Xinjiang adı yeni işgal edilmiş toprak ve yeni sınır anlamındaki isim.

⁴⁸ Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan Davası*, s. 147.

⁴⁹ Polat Kadir, *Ülke Tarihi*, s.58.

⁵⁰ Kadir, Polat, *Ülke Tarihi*, s. 59.

1.2.5. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti Dönemi

Çin Milliyetçi Partisinin iktidara gelmesiyle bölgede yürüttüğü asimilasyon, Müslümanlara taciz, insanların elinde var olan tüm mallarına el koyma ve onları hakir görme gibi zulümler gün geçtiğince artmıştır. Bu zulüm nedeniyle 1912 yılının nisan ayında Doğu Türkistan'ın Kumul eyaletinde Tömür Halife (ö1309/1332) başkanlığında bir gurup Türkler ayaklanmıştır. Milletçi Çin hükümeti Doğu Türkistan'a tayin ettiği valisi Yang Zinşing'ne bu isyanı bastırma talimatı vermiştir. 5 Haziran 1912'de Yang 2000 kişilik askeriyle Kumuldaki mücahitler ile savaşa girmiştir.⁵¹ Ayrıca 10 gün devam eden bu savaşta ağır darbe alan Çin askerleri kendi memleketlerine kaçmış ve Kumul eyaleti'nin birçok köylerini mücahitler ele geçirmiştir. Bu savaşta çok sayıda askeri mühimmat ganimet alınmış ve bu zafer haberi Doğu Türkistan'ın tüm bölgelerine hızla yayılmıştır. Bu zafer haberini duyan civardaki halklar mücahitlerin safına katılmaya başlamıştır.⁵²

Yang Zinşing bu olayları adım adım takip etmesi nedeniyle Türkler ile arasındaki savaşta tekrar kaybedeceğini anlamıştır. Yang, savaş planı değiştirmiş ve 3 Nisan 1913 yılında barışmak için Li Şufu isimli dini bilgisi olan bir gurup elçiyi gönderiyor. Li Şufu, Tömür Halife ile sohbeti ilk Kur'ân ayeti ve Peygamber (s.a.v)'in hadisinden delil getirerek barışın Müslümanların dökülecek kanlarının önemi hakkında vâz ile başlamış. Diğer taraftan ise Yang'ın silah ve askeri üstünlüğüne sahip olmasına rağmen savaş yerine barış isteyeceğini söylemiştir. Ardından bölgedeki tüm insanların inancı, eğitim ve kültürel özgürlük gibi siyasi söylemlerle kandırmaya başlamıştır.⁵³ Li Şufu, Yang ile tüm bölgeyi Tömür Halifeyle birlikte yöneteceğini ve askerleriyle başkentte gelmesini rica ettiğini söylemiştir. Tömür Halifede her işi iyi yapabilmek için gitmeye karar verdiğini bildirmiştir. Çünkü o dönemlerde bölgedeki Türklere maddi ve manevi destek verecek herhangi bir devlet ya da bir örgüt olmamıştır. Maalesef memleketi birlikte yönetme işi uzun sürmemiş ve Ramazan Bayramının ilk günü 6 Eylül 1913 yılı Yang, Tömür Halife'nin bayramını tebrik etme niyeti olduğunu söylemiştir. O gün Tömür Halifeyi kandırarak askerleri silah sızlandırıyor ve Tömür Halifeyi bayramın ilk günü şehit etmiştir. Tömür Halifeyi böylece kanlı şekilde bastırılması nedeniyle tüm Doğu Türkistanlıların umut ışığı söndürmüştür.⁵⁴

⁵¹ Huştar, Şirip, *Xinjiang, Yakın Zaman Tarihindeki Meşhur Şahıslar*, s.147.

⁵² Huştar, Şirip, *Xinjiang, Yakın Zaman Tarihindeki Meşhur Şahıslar*, s.148.

⁵³ Huştar Şirip, *Xinjiang, Yakın Zaman Tarihindeki Meşhur Şahıslar*, s. 150.

⁵⁴ Huştar Şirip, *Xinjiang, Yakın Zaman Tarihindeki Meşhur Şahıslar*, s. 150.

Tömür Halife'nin şehit olmasının ardından 18 sene geçtikten sonra 8 Şubat 1931 yılında Çin işgaline karşı isyan planı tertiplenmiştir. Bu savaş Hocaniyaz Hacı, Salih Dorga ve Abduniyaz Mirap gibi bir kısım yurt büyükleri tarafından askeri ve iktisadi konularda ince planlar yapmıştır.⁵⁵ Aynı ay 20 Şubat Kumul 'da bir Türk kızla bir Çinli zorla yapılacağı bir düğünü önleme amacıyla tekrar Çine karşı savaşı başlatmıştır. Hocaniyaz Hacı bu milli ordunun kumandanı seçilerek başlattığı bu savaşı Cin Şurin⁵⁶ hükümetini çok paniğe düşürmüştür. O nedenle Cin Şurin Hocaniyaz Hacı 'ye elçi göndererek Tömür Halifeye yaptığının aynısını tekrar yapama amacıyla elçi göndermiştir. Ancak Çinlilerin bu defasında yapacak siyasi oyununu Hocaniyaz Hacı reddetmesiyle berbat olmuştur. Bu ayaklanma hareketi bertaraf etmek için bir askeri tabur göndermiş ve bu askerler milli ordu tarafından 2 asker hariç tümü öldürülmüştür. Çin ordusuyla olan savaş birkaç defa olmasına rağmen sonuç olarak her defasında Çin'in hezimete uğramasıyla sonuçlanmıştır.⁵⁷

Aynı zamanda Çin bu karşılık hareketini sonlandırma amacıyla kumandan Şig Şisey ilk sulh yoluyla bertaraf edeceği niyetiyle 4 günlük sulh sonuçsuz son vermiştir. Hocaniyaz Hacı 1931 yılın sonu askerlerin savaş düzeyi yükseltmek için ince tahkik yapmış ve üç kısma ayırmıştır. Askerlerin bir kısmı Kumul şehir civarında, bir kısım askerleri Moğolistan'a askeri eğitim için göndermiştir. Diğer kısmı ise Hocaniyaz Hacı Moğolistan sınırına yakın bölgede tam 6 askeri time talim vermiştir.⁵⁸ Aynı zamanda ticareti bilen kişilerden bir grup Moğolistan'a askerlere silah ve kıyafet gibi malzemeleri satın almak için gönderse de diğer yandan Turfa ve Altay civarlarındaki Mücahitler ile irtibat kurmuştur. Hocaniyaz Hacı askerleriyle Kumuldan Taratu'ya taşınarak orada yeni gelmiş askerler ile diğer grup arasında 1932 yılın Haziran ayında tekrar başkumandan olarak seçilmiştir. Bu olaylar ardından Hocaniyaz Hacı başkanlığında Sali Dorga, Sali Metniyaz, Abduniyaz Mirap ve Ölen Kormal gibi saygın ilim sahibi kişiler ile toplantı yapmıştır.⁵⁹ Bu toplantının amacı ise askerlerin gıda, hızla ilerleme ve savaş anında lazım olacak mühimmat gibi birçok meselleri istişare edilmiştir. Hocaniyaz Hacı başlattığı bu savaş 1932 yılın sonu Piçan'da, 1933 yılı

⁵⁵ Huştar Şirip, *Xinjiang, Yakın Zaman Tarihindeki Meşhur Şahıslar*, s. 151.

⁵⁶ Cin Şurin, Çin Hükümeti Doğu Türkistan'a Yag Zınşığı'nı yerine yaniden belirlemiş Vali.

⁵⁷ Huştar Şirip, *Xinjiang, Yakın Zaman Tarihindeki Meşhur Şahıslar*, s169-171.

⁵⁸ Huştar Şirip, *Xinjiang.in, Yakın Zaman Tarihindeki Meşhur Şahıslar*, s.171.

⁵⁹ Huştar Şirip, *Xinjiang'in, Yakın Zaman Tarihindeki Meşhur Şahıslar*, s.174.

ilkbaharda ise Doğu Türkistan'ın birçok bölgelerinde isyan hareketleri ardı ardında ortaya çıkmaya başlamıştır.⁶⁰

1931 Kumul savaşı ile başlayan süreç Doğu Türkistan'ı bağımsızlığa götürmüştür. Kumul savaşını takip eden Hoten, Turfan, Kaşgar isyanları da bölgedeki Çin kontrolünü ortadan kaldırmıştır. Milli ordu, Çinlilerin elinden birçok bölgeyi geri almasını ardından bu bölgeleri yerel olarak yönetmeye başlamıştır. Bu isyan tüm bölgeye yayıldığı gibi Hoten'de 1932 yılı Ramazan ayında Muhammed Emin Buğra, Abdullah Mehdum gibi dini alimler birlikte tüm medreselerdeki talebelerle isyan başlamıştır. Çinlilerin elinden Hoten civardaki kasabaları geri aldıktan sonra Çin ordusuna karşı savaş yapma amacıyla gizli bir şekilde örgütlenmiştir.⁶¹

Bu örgütün ilk yapacak işi savaşa asker, para ve silah toplamakla işiyle vazifelendirilmiştir. Aynı zamanda kurulacak devleti ayakta tutabilmek için Batı Türkistan, Türkiye, Mısır ve Şam'daki dini alim ve siyasetçilerle meşveret etmek için giden Sabit Damolla 1933 yıl başı Hindistan yoluyla Hoten'e dönmüştür. Sabit Damolla bu ziyaret anında çok önemli bilgiyle dönmesinin ardında Hoten 'de 22 Şubat gece geçici hükümet kurmayı karar almıştır. Bu hükümetin Cumhurbaşkanı yardımcısı Kara Kaş Kadısı Muhammed Niyaz, Başbakan Sabit Damolla, askeri kumandan Muhammed Emin Buğra olarak seçilmiştir. Kurulduğu bu hükümeti duyan Çin'i gerginleştirmiş ve bölgeye çok sayıda asker gönderme planı yaptığı haberi duymuştur. Düşmanın planından haberi olan Sabit Damolla 22 Şubat Kara Kaş'a 28 Şubattaysa Hoten şehriye başlattığı savaşta Çinlilerin elinde geri almıştır. Ardından 20 Mart Kuça, 25 Mart Aksu, 15 Nisan ayında Kaşgar tamamen geri alınmıştır.⁶² Hoten hükümeti kurulduktan sonra Doğu Türkistan'ın Güneyindeki bütün bölge işgalden kurtarmıştır. Bu kısa süre içinde 32.000 askere sahip olan Hoten hükümeti silah sıkıntısı içinde zorluk çekmiştir. O nedenle 1933, Ekim ayında Afganistan'a silah satın alma ve kurulacak devleti tanıması için elçi göndermiş ve o elçiler ile iyi bir şekilde anlaşmıştır. Aynı zamanda Kaşgar'daki savaşın sonlanması insanların maişetleri normalleşmeye başladığı Kaşgar'da 12 Kasım 1933 yılı Şarkı Türkistan İslam Cumhuriyeti ilan etmiştir. Bu Cumhuriyet Sabit Damolla

⁶⁰ Huştar Şirip, *Xinjiang'in, Yakın Zaman Tarihindeki Meşhur Şahıslar*, s.177.

⁶¹ Kaderi, Polat, *Ülke Tarihi*, s. 96.

⁶² Buğra, Mehmet Emin, *Seçme Eserleri*, s. 136-138.

Başbakan Hocaniyaz Hacı Cumhur başkan olmakla birlikte 15 bakandan oluşan ve devlete ay yıldızlı mavi bayrağı seçmesi nedeniyle bu hükümet kurulmuştur.⁶³

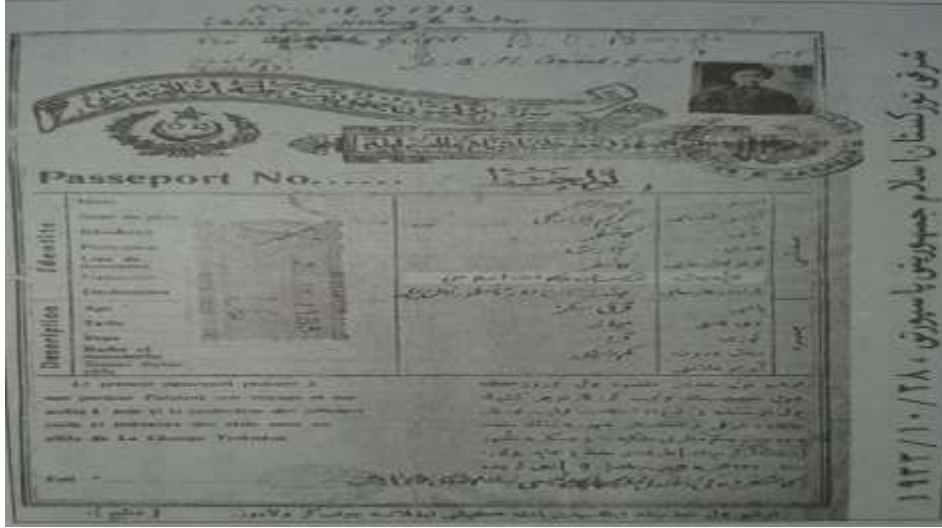

Tablo 12 Kasım 1933, te başkent Kaşgar meydanında Şarkı Türkistan İslam Cumhuriyeti ilan edilen gününde toplanan halik.

Osmanlı Devleti yıkıldıktan sonra dünyada kurulan ilk İslam Devleti olarak Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti olmuştur. Doğu Türkistan'da İslam Cumhuriyetinin ilan edilmesinin ardından bir devlet sahip olacağı Ay Yıldızlı Gök bayrak, gazete, dergi, para ve pasaport tüm şeylere sahip olmuştur. Aynı zamanda Sabit Damolla, devlet adına diplomatları Hindistan, İran ve Afganistan gibi devletlere göndererek bu Cumhuriyeti ayakta tutabilmek için diplomasiyi sürdürerek diğer yandan ilk ziyarete gelen Türkiye'nin askeri ve siyasi erbaplarından destekte bulunmasını rica etmiştir. Bu olaylar Türkistan gazetesi ve İstiklal Mecmuası dergisi gibi bir kısım basınlarda yayılmıştır.⁶⁴

⁶³ Buğra, Mehmet Emin, *Seçme Eserleri*, s. 152-153.

⁶⁴ Rozi, Yalkun, *Uyanmaya Başlayan Ecdat Ruhu*, s. 360-361.

Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti tarafından dağıtılan Pasaport

Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti Devleti İslam Halifeliği yıkıldıktan sonra kurulan tek bir şariat ile hükmeden devlet olmuştur. Ayrıca bu kurulan İslam cumhuriyeti gün geçtikçe Sovyetler birliğini rahatsız etmeye başlamıştır. Ruslar bu bölgedeki gücünü artırmak için 1935 ile 1937 yıl arasında öğretmen, doktor, mühendis ve danışman gibi isimlerle isimlendirilen 400 civarında ajanı Doğu Türkistan'a yerleştirmiştir. Bu ajanları devletin önemli yerlerinden askeri, mülki ve kültürel gibi idarelere yerleştirilmiştir. Aynı zamanda Temmuz 1935 yılı Rusya'dan gelen iki bilim adamınının Doğu Türkistan'da gizli bir polis teşkilatını kurarak bölgede istihbarat üstünlüğüne sahip olduğu söylenmektedir.⁶⁵

Ruslar bu bölgeye tamamen yerleştikten sonra ilk yaptıkları iş ise halk arasında fitne yayarak insanları birbirine inanamaz hale getirmiştir. Mühendis adıyla gelen Ruslar bölgedeki Çinlilerin özel kuruluşlarında istihbarat ve kadın ve erkeklerin cinsel bölgelerine ilik sokmak gibi 128 çeşit işkenceleri öğretmiştir. Ayrıca Ruslar Doğu Türkistan'a tamamen yerleştikten sonra bölgede tasfiye işlemlerine başlamışlardır. Cumhurbaşkanı Hoca Niyaz Hacı başta olmak üzere 300.000 kişiyi tevkif etmesinin sonunda binlerce Türkü şehit etmiştir.⁶⁶ Bu şehit ettiği kişilerin arasında Cumhurbaşkanı Hoca Niyaz Hacı ve Başbakan Sabit Damolla olmasının ardından Rus ve Çin'in iş birliği yapması nedeniyle gerçekleşmiştir. Rusların Doğu

⁶⁵ Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan Davası*, s.167

⁶⁶ Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan Davası*, s.168

Türkistan'da zulümlerine karşı kişilere yaptığı bu icraatının nedeni Batı Türkistan'ı bağımsız hür olmasını önlemek ve bu devletleri kendi işgalinde tutmaktır.⁶⁷

Doğu Türkistan İslam Cumhuriyetinin Başbakanı Sabit Damolla.

Doğu Türkistan İslam Cumhuriyetinin Cumhurbaşkanlığı Hoca Niyaz Hacı.

Kaşgar'da kurulan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti, maddi ve manevi desteğin tümünü halktan alarak kurulmuş ve hiçbir yabancı devletin desteğini almadan 30 maddelik anayasasını ve bugünkü gök bayrağımızı devlet bayrağı yaparak Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ilan etmiştir.⁶⁸ Bu yeni kurulan İslam Cumhuriyeti Rus ve Çini rahatsız etmiştir. Çünkü Rusların işgali altında olan Batı Türkistan'daki Türklerin müstakil devlet olmasına yol açacaktı o nedenle Çin ve Rus iş birliği yaparak bu genç cumhuriyeti yıkatmaya hareket etmiştir. Bu büyük emperyalist güçlerin iş birliği nedeniyle 1937 yılına kadar oldukça Çine karşı hareketlerde bulunmasına rağmen bu İslam Cumhuriyeti yıkılmıştır.⁶⁹

1.2.6. Doğu Türkistan Cumhuriyet Dönemi

⁶⁷ Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan Davası*, s. 170

⁶⁸ <https://akademiye.org/tr/?p=5107Arşiv,2020>, s. 7

⁶⁹ <https://akademiye.org/tr/?p=5107Arşiv,2020>, s.7

Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti yıkıldıktan sonra 7 Eylül 1944'te İli eyaletine bağlı Nilka dağlarında tekrar zulme karşı ayaklanmıştır. Bu milli mücadele hareketi kısa süre içinde İli şehir ve çevre ilçelerde Çin ordusunun üstünden gelerek büyük başarıları elde etmeye başlamış ve 12 Kasım 1944 yılında Doğu Türkistan Cumhuriyeti ilan edilmiştir.⁷⁰ Aynı sene 17 Ekim'den itibaren Azad Şarkı Türkistan adında gazetesi çıkmasıyla birlikte her günlük savaş haberleri yayınlanmıştır. 12 Kasım 1944 yılında kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti ile 12 Kasım 1933, teki bu iki Cumhuriyetin aynı ay ve aynı günde kurulması tesadüf değildir. Ancak bu 1944 yılın Eylül ayında Nilka Dağlarında başladığı milli mücadele 1945 yılın Eylül ayına kadar Doğu Türkistan'ın Kuzeyindeki İli, Altay ve Tarbağatay gibi bölgeler Çin işgalinde kurtararak geri almıştır.⁷¹ Doğu Türkistan Cumhuriyet'i ay yıldızlı gök bayrağımızı ve Kur'an-ı Kerim'deki تَوَدَّ الْأَمْنُ ۱ dan إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَوَدَّ الْأَمْنُ ۱⁷² ya kadar yazılan beyaz renkli dini bayrağıyla birlikte devlet bayrağı kabul edilmiştir. Bu Cumhuriyet 17 Aralıktan başlayarak Azad Şarkı Türkistan gazetesinde yayınlanan bölgedeki bağımsızlığa dair haberler ve milli mücadelenin daha güçlenmesine sebep olunmuştu.

12 Kasım 1944 yılında kurulun Cumhuriyetinin Cumhur Başkanı Alihan Töre ve Ahmetcan Kasım'ı gibi siyasi liderlerin hükümet yönetmeleri büyük başarıları ele geçirmiştir. Aynı zamanda Rusların aldığı silah desteğiyle 6 Haziran 1946 yılına kadar, Doğu Türkistan'ın güney tarafındaki Aksu, Kaşgar ve Yarkent gibi birçok bölgede Çin işgalci güçlerinden temizleyerek ay yıldızlı Gök bayrağı dalgalandırmıştı.⁷³ Aynı sene milli ordu Kara Şehir, Urumçi ve Toksun civarlarında Çin ordusunun göz aştırmayacak biçimde harekete geçmiştir. İli ordusunun bu başarısından dolayı Moskova hükümeti bizzat Sovyetler birliğinin 22 Haziran 1945 yılında gizli yaptığı bir toplantıda Doğu Türkistan hükümetine Tarsin kararını onaylamıştır.⁷⁴ Bu onayın ardından 500 subay 2000 asker göndererek milli ordunun eğitmeye başlamıştır. Sovyetler Almanlarla olan savaşta ele geçirdiği tüfek ve otomatik silahla aynı sene 7 Temmuz'da göndermiş ve milli ordumuzun savaş kuvveti artırmıştır. Moskova hükümeti gönderen asker ve subayların mutlak çoğu Batı Türkistanlı Türkler olduğu ve onların milli ordunun içinde yerleştirilmiştir.⁷⁵ Ayrıca o dönemde Japonların Çin'e teslimiyeti bölgede siyasi

⁷⁰ Nebican Tursun, *Uygur Genel Tarihi*, c, 1 s. 34.

⁷¹ Tursun Nebican, *Uygur Genel Tarihi*, c 1. S. 35

⁷² Nisa, 4. 57.

⁷³ Tursun Nebican, *Uygur Genel Tarihi* a.g.e, c. 1. s.37

⁷⁴ Tursun Nebican, *Uygur Genel Tarihi*, c.1. s. 40.

⁷⁵ Tursun Nebican, *Uygur Genel Tarihi*, c,1. s. 721-723

denge değişmeye başlamıştır. Moskova ile Doğu Türkistan hükümeti masaya gelmeden bölgedeki Türklerin üstünden gelemeyeceğini bilen Çin, bölgedeki milli orduya karşı savaşı kesmeye başlamıştır. Ancak milli ordunun hızla ilerleme neticesinde Urumçi dahil civardaki birkaç ilçelerden başka tüm bölge milli ordunun eline geçmiştir.⁷⁶

Kazak lideri Osman Batur'un önderliğinde milli mücadele hareketi syesinde bölgedeki siyasi ve askeri güç Müslüman Türklerin elinde olmasıyla Alman ve Rus Savaşlarının şiddeti artmış ve Rusların bölgedeki tesir gücü zayıflamaya başlamıştır. O nedenle Rusların Doğu Türkistan'a verilen destek kesilmeye başlamıştır.⁷⁷

Tablo 1944 yılında kurula Doğu Türkistan Milli ordusu.

Rusların silah desteğini kesilmesi hızla ilerleyen tüm bölgedeki milli mücadele hareketinin durdurulması ve tüm silahları toplayarak Moskova yönetime teslim etmesi bölgedeki hareketi sekteye uğratmıştır. Moskova'nın masa üstündeki diplomatik zme gelmesine sıkıştırmasından dolayı 16 Haziran 1946 yılında ilk masaya oturmuştur. Ancak bu diplomatik buluşma esnasında Cumhurbaşkanı Alihan Tren'in Özbekistan sekreterinin görüş talebinde olduğunu söyleyerek kaçırılması devleti zor duruma dşrmştir. Aynı zamanda Doğu Türkistan hkmetini dayatma ile masa üstüne getirilmesi ve milliyetçi Çin'le birleşme hükümeti kurmak zorunda kalmıştır.⁷⁸

Doğu Türkistan Cumhuriyeti bağımsızlık ilan edilmesinin ardından dünya siyasetinin dengesini belirleyen büyük gler tarafından kabul edilmemiştir. O dönemlerde Amerika,

⁷⁶ Tursun Nebican, *Uygur Genel Tarihi*, c. 2. s.330

⁷⁷ Ege Bulank, *The New York Times Gazetesine Göre Doğu Türkistan Meselesi*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans, Manisa, 2019, s. 19.

⁷⁸ Tursun Nebican, *Uygur Genel Tarihi*, c. 2. s. 790.

İngiltere ve Sovyetler birliği Yalta anlaşması adında anlaşma yapmıştır. 2. Dünya Harbinin sona ermesinin ardından Yalta'da yapılan bu anlaşma Stalin'in Moğolistan'ı bağımsız devlet tanınması şartıyla Doğu Türkistan'ı Çin coğrafyası içinde kaldıracağını bil ittifak onaylamıştır.⁷⁹ Baktığımız kaynaklarda Moskova hükümetinin iç siyasetinde ise 1938 yılında Batı Türkistan'ı kendi işgalinde Doğu Türkistan ise Çin işgalinde kalacağını karara alındığı kayıtlara geçmiştir. Böyle kararların çıkarılmasına rağmen bölgedeki sömürgeciliğini devam ettirebilmesi için çeşitli destekleri esirgememiştir.⁸⁰ Milliyetçi Çin ile komünist Çin arasındaki savaşta milliyetçi Çin'in kaybetmesinde dolayı bölgede Moskova'nın tesiri gücü son vermiştir. 1949 yılında Çin'de yöneticiliği ele geçiren Çin komünist partisi aynı sene 12 Kasım'da bölgenin tamamı işgal edilmiştir. Tüm Doğu Türkistan bölgesinde Uygurlar başta olmak üzere bölgedeki Müslümanların dini ve Türk kimliklerinin kademi bir şekilde yok etme siyasetini yürütmeye başladığını görmekteyiz.⁸¹

1.2.7. Doğu Türkistan'ın İşgal Dönemi

Komünist Çin'in 12 Aralık 1949, teki işgalinden hemen sonra tüm bölgenin en önemli hükümet yerlerini ele geçirdikten sonra zenginlere karşı fakirleri kollamaya başlamıştır. Ayrıca ilk icraatını tüm halkın mal varlığını inceleme işiyle başlatmıştır. Ardından dinleme ve koklama adıyla grupları teşkil etmeye başlamıştır.⁸² Ancak bunların vazifesi bölgedeki halkın ne konuştuklarını ne yayıp içtiklerini ve tüm faaliyetlerini takip etmeye başlamıştır. Aynı zamanda köyden köye şehirden şehre seyahatler ve akraba ziyaretleri gibi bir süre iş için polisten izin almadan herhangi ziyaret ya da seyahat yapamaz hale getirmiştir. Ancak izin alanlar olsa bile ne iş için, kimin yanında ne kadar kalacağı ne konuşacağı gibi şartlarıyla ziyaret yapabiliyor; dönüşte yine yaptığı, tüm işlerden haberdar edip müsaade alarak evine döneceği söylenmiştir.⁸³ Aynı zamanda akli zayıf olan binlerce kişiyi toplayıp çeşitli kurslarda yetiştirerek, yüksek imtiyaz vermesiyle birlikte kendilerine hizmet edecek bir kısım ajanlar yetiştirmiştir. Bu ajanları halk arasına sokarak insanları birbirine inanamaz birbiriyle dertleşemez ve rahat bile konuşamaz hale getirmiştir. Ayrıca bu ajanların çoğunu zenginlerin, alimlerin ve toprak sahibi olan kişilerin yanına yerleştirmiştir. Çin komünistlerini sevmeyen ve itaat etmeyen zengin ve

⁷⁹ Huştar, Şirip, *Xinjiang.in, Yakın Zaman Tarihindeki Meşhur Şahıslar*, s. 77.

⁸⁰ Huştar Şirip, *Xinjiang.in, Yakın Zaman Tarihindeki Meşhur Şahıslar*, s.77.

⁸¹ Huştar Şirip, *Xinjiang.in, Yakın Zaman Tarihindeki Meşhur Şahıslar*, s.79.

⁸² Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan Davası*, s. 226.

⁸³ Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan Davası*, s. 227.

toprak sahiplerine türlü iftira atarak onların malvarlığını topraklarına el koymuştu ve zengin toprak sahibi olan kişileri adım adım yok etmeye başladılar.⁸⁴

Kızıl Çin politikası Doğu Türkistan'a yerleştirme hareketini 31 Haziran 1951 yılından itibaren başlatmıştır. Çin'in bu politikası Türklerin toprakları ellerinden alınarak Çin'den getirilen sivil ve asker Çinlilere dağıtmaya başlamıştır. Bu olaylar 1963 yılına kadar Doğu Türkistan halkının köle gibi çalıştırılması ve 17.360.000 dönüm araziye ekime elverişli hale getirmesi ve sonra da kızıl Çin ordusuna dağıtması şeklinde olmuştur.⁸⁵

Bu dönemde arazileri üç sınıfa ayırmışlardı.

1.Sınıf toprakları verimli olanlarını Çin ordusuna,

2.Sınıf topraklarını Çinli göçmenlere,

3.Sınıf verimsiz toprakları ise bölgedeki Türklere çok çalışmak şartıyla dağıtmıştır. Ancak bu araziler verimli hale getirdikten sonra kooperatifleştirilmek bahanesiyle ellerinden tekrar alınmıştır. Bu kooperatifleştirilme işi 1981 senesine kadar devam etmiştir ve aynı zamanda bölgedeki Müslümanlar çok fakir ve yoksul hale getirilmiştir.⁸⁶

Doğu Türkistan halkı 920 yılından 1950 yılına kadar İslam dini ve Türk kimliğinden ayrılmayarak yaşamıştır. Çin komünist güçlerinin işgalinde sonra dini mahkeme ve medreseler kapatılmıştır. Bin seneden beri bölgedeki Türklerin her şeyi olan İslam dini tüm bölgede yasaklanmıştır. Okullarda çocuklara densizleştirme dersleri verilmeye başlanmıştır.⁸⁷ Daha önce bahsettiğimiz gibi binlerce ajanı dini âlimlerin yanına yerleştirerek bütün dini faaliyetleri takip ederek adım adım yasaklamış, tüm dini kitapları yakmış ve âlimlere Allah'ın yokluğunu söyletmek için halkın karşısına çıkarmışlar ve çıkmayan âlimleri türlü iftiralarla öldürmüştür. Ramazan ayında öğlen yemeği düzenleyerek, yemeğe gelmeyen ve gelip de yemeyen Müslümanları cezalandırmıştır. Aynı zamanda Doğu Türkistan'daki camiler ve medreseler sinema, depo, kulüp, kahvehane, hayvan ağılı ve Çin muhacir evlerine dönüştürülmüştür.⁸⁸

⁸⁴ Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan Davası*, s. 228

⁸⁵ Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan Davası*, s. 229

⁸⁶ Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan Davası*, s.233.

⁸⁷ Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan Davası*, s. 234

⁸⁸ Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan Davası*, s. 258.

Bunca zulüm, hakaret, dini ve milli kimliği yok etme politikası neticesinde Doğu Türkistan halkı tekrardan Hoten bölgesinde 1 Ağustos 1955 yılında Abdülhamit Damolla'nın liderliğinde ayaklanmıştır. Bu mücadele bölgedeki Müslüman Türklerin alfabesinin değiştirilmesine karşı tepki vermek için meydana gelen bir mücadele diye Kwang Min Jih Bao isimli gazeteci tarafından 25 Ağustos 1956 yılında bölgenin her tarafında kızıl Çin'e karşı hareketlerin devam ettiğini yayınlamıştır.⁸⁹ Anlaşılacağı üzere bu milli mücadelenin bir seneden fazla devam ettiğini görmekteyiz. Bu gazetecinin 1958 yılında yayınladığı gazetede bir grup yüksek mevkili yerlerde memur ve sivil kişilerin milli mücadele hareketinin planı olduğunu söylenmiştir. Çin'e karşı bu hareketin açığa çıkması bu kişilerin bir kısmına idam cezası verse de diğer kısmına da hapis cezası vererek bu mücadeleyi kanlı biçim bastırılmıştır.⁹⁰

Aynı zamanda Doğu Türkistan'da yaptığı soykırım ve İslam'a karşı işlediği cinayetler 1980 yılına kadar ağır biçimde devam etmiştir. İşgalci Çin 1980 ile 1990 yıl arasında İslam Dini özgürleştirmiş olsa bile bir kısım hocaları sürekli takip etmeyi devam etmiştir. Çünkü bu Çin'e karşı isyan hareketleri hocaların talebe yetiştirmesi çoğunlukla Müslümanların desteklenmesi ve himayesi altında meydana gelmiştir. 1990'dan 2009 yılına kadar köylerde ayda bir kere ya da iki ayda bir kere anne babasını görme şartıyla gizli şekilde dini eğitim devam ettirilmiştir.⁹¹ Ancak bu talebelere ev verenlere ya da destek verdiği Müslümanlara 2 sene ile 5sene hapis ve 10.000 ile 20.000 arasında para cezası verse bile dini ve milli kimliğini korumak için ve kızıl Çin'in türlü işkence, zulümlerini bilmesine rağmen karşı eylemler devam etmiştir. 5 Şubat 1997 yılındaki ayaklanmanın sebebiyse Doğu Türkistan'ın İli bölgesinde kadınların camiye girdiğinden dolayı Çinlilerin bu kadınları suçlu olarak yakalaması nedeniyle ayaklanma başlamıştır. 5 Temmuz 2009 yılındaki ayaklanma ise 2000 yılından itibaren başlayan Doğu Türkistan'da nüfus azaltma politikası nedeniyle 15-25 yaş arası kızları Çin'in çeşitli bölgelerine sürgün etmesi sebep olmuştur.⁹² Bu işe yerleştirme adı altındaki sürgün planı çiftçi ailelere türlü itibar siyasetiyle kandırarak kendi amacına ulaşmıştı. Ama devlet memuru olarak çalışmış kişileri hizmet yaptığı idareden atacağız diye tehdit yaparak Çin'in çeşitli bölgelerine çalıştırma amacıyla götürmüşlerdir.

⁸⁹ Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan Davası*, s. 258.

⁹⁰ Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan Davası*, s. 259.

⁹¹ <https://akademiye.org/tr/?p=5107>: 05.02.2022.

⁹² <https://akademiye.org/tr/?p=5107>. 05.02.2022.

Bu çalışma adıyla sürgün edilen kızlar 5 Temmuz 2009 yılına geldiğinde Çin'in Guangdong bölgesindeki fabrikada çalışan kızlar kendi haklarını talep etti diye sopa ve demir parçalarıyla dövülerek öldürülmüştür. Bu katliamdan sonra kızların cesetlerini parçalayarak çöp kutusuna atmışlardır. Yaşanılan bu ceset parçalama olaylarının fotoğrafını Çinliler tarafından sosyal medyada paylaşılmıştır.⁹³ Bu olaylardan sora Doğu Türkistan'ın başkenti Urumçi'de 200 civarında Uygur kızın meydanda sakin oturarak bu katliam konusunda açıklama talebinde bulunmuştur. Ama bu kızları Çin askerleri ve polisleri döverek araçlarına toplu şekilde doldurarak karakola getirmeye çalışmıştır. Bu haksızlığa şahit olan Urumçi'deki Uygurlar Çin'in bu yaptığı insanlığa karşı cinayete ve suçlara karşı ayaklanmıştır. Bu ayaklanmada sokaklar 5 Temmuz 2009 yılı akşamdan 6 Temmuz sabaha kadar kurşuna dizilerek çok sayıda kişileri şehit edilmiştir. Aynı zamanda bu olayların ardından evlerinden tutuklayarak katliam yapanların sayısı ise 10.000 da fazla olduğu söylenmiştir.⁹⁴

Türkiye Cumhurbaşkanı 26 Haziran 2009 yılında Doğu Türkistan'ın başkenti Urumçi'yi ziyaretteyken Çin'in Şauguan şehirde 4000 Çinli 800 Uygur kızına saldırmıştır. 5 Temmuz'da katili yakalayıp cezalandırma amacıyla sakin yapılan protestoyu Çin Güvenlik güçlerinin vahşice müdahale nedeniyle çok feci bir katliam yaşanmıştır.⁹⁵ Urumçi'de yaşanan bu 5 Temmuz katliamından sonra Çin Doğu Türkistan halkını azınlık hâle getirmek için 200, milyon Çinli göçmenleri yerleştirme planı yapmıştır. Çin yönetimi 2009 yılından başlayarak bölgedeki Türklerin temel insan haklarının ihlaline devam etmesiyle birlikte çok kısıtlama siyasetleri yürütmeye başladı.⁹⁶

Çin'in 5 Temmuz katliamından 5 sene sonra 28 Temmuz 2014 yılında Yarkent ilçesine bağlı İlişku köyünde Ramazan ayının son günlerinde ibadetle geçirme amacıyla çocuk ve kadınlar olarak 50 ila 60 kişi toplanmıştır. Bu faaliyetten haberdar olan Çin polisi ve jandarma ekipleri terör muamelesiyle ağır silah ve el bombasıyla kanlı katliam yapmıştır.⁹⁷ Çin'in kadın çocuk demeden yaptığı bu katliamının ardından açıklama amacıyla sokağa dökülen Üç bin den fazla kişiyi hava saldırısıyla şehit ettiği açığa çıkmıştır. Maalesef Çin bu olaylardan sonra dünya basınına 13 terörist öldüğünü söylemiştir. Türkiye Cumhuriyeti devleti dışişleri bakanlığının

⁹³ <https://akademiye.org/tr/?p=5107>. 05.02.2022.

⁹⁴ <https://akademiye.org/tr/?p=5107>. 05.02.2022.

⁹⁵ Oğuzhan, Hidayet, *Doğu Türkistan, Esaret ve Zulmün Gerçek Yüzü*, s. 58.

⁹⁶ Oğuzhan, Hidayet, *Doğu Türkistan, Esaret ve Zulmün Gerçek Yüzü*, s. 60.

⁹⁷ Oğuzhan Hidayet, *Doğu Türkistan, Esaret ve Zulmün Gerçek Yüzü*, s. 61.

Çin hükümetinden şeffaf soruşturma çağrısında bulunduğundan sonra Çin bu katliamda ölenlerin sayısının 100 civarında olduğunu açıklamıştır.⁹⁸

1.3. Doğu Türkistan Ekonomisi

Doğu Türkistan'ının İşgalci Çin istilasından önce eski ipek yolu ticareti, tarımcılık, hayvancılık ve sanayi öğretimi gibi ekonomisi iyi bir zengin memleket olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Doğu Türkistan'ın dünya ticaret merkezi olduğu söylenmiştir. Aynı zamanda tarım öğretiminde pamuk, kumaş ve el yapımı halı gibi mallar ile dış ticarete iyi gelir kaynağı olduğu ortaya çıkmıştır. İşgalci Çin yönetimi 1949 yılı bölgeyi işgal etmesinin ardından son Doğu Türkistan'ın tüm dış ticaretini kesmiştir. Doğu Türkistan'ın tüm dünya ile ilişkisini kesen Kızıl Çin yönetimi bugüne kadar bölgede sömürgecilik yapmaktadır.

1.3.1. Doğu Türkistan'ın Yerüstü Kaynağı

Doğu Türkistan yerüstü ve yeraltı zenginliğiyle dünyadaki zengin memleketlerin arasında yer almaktadır. Tüm bölgede ziraat arazilerinde yetişmiş olanlar içinde ilk yer aldığı pamuk, buğday, mısır, arpa gibi narenciyeden başka Anadolu'da yetişmekte olan mahsüllerin hepsi yetişmektedir. Bunların içinde 10 çeşit hububat, 25 çeşit sebze, 30 çeşit bitkisel ilaç otları, 20 çeşit meyve bu meyvelerin içinde sadece 35 çeşit elma vardır.⁹⁹ Diğeri ise 22 çeşit kavun, 13 çeşit üzüm ve başka buna bezeyen birçok meyveler yetişmektedir. Ancak bunlardan başka pamuk ziraatı Doğu Türkistan'da çok önemli yer tutmaktadır. Bölgede pamuğun fazla yetişecek yerler Cungarya Havzası, Kaşgar ve Turfan havzalarında çok verimli yetişecektir. 1959 yılındaki dünya pamuk istatistiklerine göre Doğu Türkistan pamuklarının ikinci sırada yer aldığı kayıtlanmıştır. Pamuğun çok verimli yetiştiğinden dolayı bugünkü güne kadar dünyadaki birçok ülkelerin ihtiyacını karşılamaktadır.¹⁰⁰ Aynı zamanda Orta Asya'daki ticaretin birçok kısmına sahip olduğu ve o zamandan itibaren uzak ülkelere Çin, Avrupa ve Orta Doğu gibi memleketlere ihracat yapmıştır. Bu ticaret çok eski dönemlerden başlayarak İpek yolu adı altındaki ticaretinde ise Doğu Türkistan'ın liderlik yaptığı söylenmiştir. Ancak bu ticarete Türklerin sahip olması Çinlilerin işine gelmiyordu ve aynı zamanda bu ticaret yolunu ele geçirmek için Türkistan'a tecavüz hareketlerinde bulunmuştur. İşte bu ticarete bölgedeki

⁹⁸ Oğuzhan Hidayet, *Doğu Türkistan, Esaret ve Zulmün Gerçek Yüzü*, s. 62.

⁹⁹ Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan davası*, s. 29.

¹⁰⁰ Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan davası*, s. 29.

muhtelif Türk soyları tarafından takriben 600 sene hakim olmuştur.¹⁰¹ Eski dönemler’ de ise Doğu Türkistan’da sanayiler daha ziyade olup el yapımı sanatlarından ipekli ve pamuklu kumaşlar dokuduğu ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda halı, kilim imal ediyordu. Eski ve yeni olmak üzere 300, dan fazla atelye, fabrika gibi iş yerlerinin bulunduğu söylenmiştir. Doğu Türkistan Çin işgaline düşmeden önce mevcut olduğu bu fabrikalarda büyük ve küçük olmakla birlikte 38.500 işyeri bulunmuştur. Kızıl Çin’in 1949 yılı Doğu Türkistan’ı işgal etmesinin ardından dış dünya ile olan ticaret ilişkisini kesmesiyle birlikte bölgedeki tüm fabrika ve sanayileri hiçbir açıklama yapmadan kapatmıştır.¹⁰²

Çin hükümetinin 2015 yılından sonra Doğu Türkistan’da eğitim kampı adı altında kurduğu toplama kampları ortaya çıkmayı başladı. Bu kamplara Çin’den fabrikaları taşıyarak 16 ile 18 yaş arasındaki gençleri çeşitli yerlerde zorla çalıştırmaya başlamıştır. Çin hükümeti Doğu Türkistan dışında Uygurları zorla çalıştırdığı yabancı ve Çin firmaların 2019 yılına geldiğinde bu sayının 82 ye yükseldiği ortaya çıkmış durumdadır. Ancak bu zorla çalıştırdığı fabrikalar ise Asus, Lenovo, Mercedes-Benz, Apple, Puma, Motor, Microsofi, Samsung, BYD, Google gibi dünyanın önündeki ünlü firmalardır. Çin yönetiminin bu firmalarda zorla çalıştırdığı Uygurların sayısı 1,8 milyon olduğunu kanıtlanmıştır.¹⁰³

1.3.2. Doğu Türkistan’ın Yeraltı Kaynağı

Doğu Türkistan yeraltı ve yerüstü servetleri nedeniyle dünyadaki en zengin memleket olduğunu birçok yazarların bu mevzuatları kaleme aldığını görüyoruz. İkinci Dünya savaşından evvel Rus mühendislerinin araştırmasından dolayı 5 yerde uranyum, 5 yerde volfram, 13 yerde kalay, 32 yerde kurşun, 50 yerde altın, 46 yerde demir, 70 yerde kömür, 2 yerde cıva ve 6 yerde amonyak bulunduğunu söylemiştir. Aynı zanda 120.000.000 ton petrol ve altın rezervi ise 18.500 ton olduğunu söylemiştir. Kızıl Çin işgalinin ardından 1956 yılından itibaren bölgede petrol araştırma neticesinde Cungarye’nin birçok yerlerinde petrol rezervi bulunduğunu söylemiştir.¹⁰⁴ 1964 yılında ise Çin yönetimi tarafından açıklanan bir açıklamada Doğu Türkistan’daki petrol rezervinin 160.000.000 ton olduğu bu petrol ise İran ve Irak’ta olunan petrol rezervinin on misli büyüklüğünden fazla olduğunu açıklanmıştır. Doğu Türkistan

¹⁰¹ Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan davası*, s. 32.

¹⁰² Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan davası*, s. 37

¹⁰³ <https://akademiye.org/tr/?p=5107>, 26.02.2022.

¹⁰⁴ Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan davası*, s. 34

servetlerinin içinde ise Kömürün en önemli gelirli kaynağından biri olduğu sayılmıştır.¹⁰⁵ 1959 yılı Çin yönetiminin bölgedeki kömür rezervi konusundaki bir açıklamasında diğer bölgeler hariç sadece Urumçi civarındaki dağlarda 600 milyon ton olduğu söylemiştir. Aynı zamandaki bir başka açıklamada ise bölgede 12 trilyon tonun üstünde uranyum bulunduğu ortaya çıkmıştır. Doğu Türkistan’ da ki diğer servetlerden biri ise orman rezervi Kuzey’de Altay’dan Doğu’da Kaba şehrine kadar 400 kilometre yerde vardır. Bölgedeki ormanlıklar birkaç kısma bölünmekte ve bu bölgeler İli orman bölgesi, Tiyaşan orta kısım orman bölgesi ve Tiyaşan Doğu orman bölgesi adında 1500 kilometre yerde orman rezervi bulunmaktadır. Bu orman rezervi tüm Doğu Türkistan bölgesinde 16 Milyon dönem arazi alanında ağaçlıklar olduğunu söyleyebiliriz.¹⁰⁶

Çin yönetiminin Doğu Türkistan’ın yeraltı servetlerinin 2017 yılındaki araştırma neticesindeki bir açıklanmasında 138 çeşit maden bulunduğunu söylemiştir. Ancak bu madenlerin içinde altın, kömür, petrol ve demir gibi rezervinin sayısı çok yüksek derecede arttığını açıklamıştır. Bu servetler içinde sadece demir 2015 yılına geldiğinde 2.63 milyar ton olduğu ve demir rezervinin yoğun çıktığı bölgeler ise Altay dağı ile Taşkorgen dağları olduğunu söylemiştir.¹⁰⁷ Bir başka rezervi ise altın, Doğu Türkistan’daki İl ve İlçelerin %70’inde altın madenleri bulunmaktadır. Eski dönemden bugüne kadar 500 altın madeni açığa çıkmıştır. 2015 yılındaki bir açıklanan bir raporunda altın rezervinin 728.43 ton altın olduğunu ortaya çıkmıştır. Kömür rezervi ise 1956 yılında 600 milyon ton olduğu kömür 2017 yılına geldiğinde bu kömür rezervi 250 milyar tona yükselmiştir. Ancak bu kömür madeni her sene sayısı artarak tüm bölgede 285 adet olduğu ve yıllık üretimi 178 milyon ton ürettiği açıklanmıştır.¹⁰⁸ Ayrıca petrol ve doğal gaz Doğu Türkistan’ın en önemli servetlerindedir. Petrol ve doğal gaz kuyularının yoğun bulunduğu Cungarya Havzası, Tarım Havzası, Turfan ve Kumul Havzalarında bulunmaktadır. Yukarda bahsettiğimiz gibi Doğu Türkistan petrol ve doğal gaz üretiminde üç büyük Havzalardan başka Karmay Havzası gibi otuzdan fazla küçük petrol ve doğal gaz üretim tesisi bulunmaktadır. Çin hükümeti son dönemlerde petrol arıtım işlerini hızlandırması nedeniyle sadece 2017 yılına geldiğinde petrol rezervi 20.86 Trilyon ton yükseldiğini

¹⁰⁵ Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan davası*, s. 35

¹⁰⁶ Yunus Abdulkadir, *Xinjiang’in Kısaca Tabî Coğrafyası*, s. 168.

¹⁰⁷ Nizam Bilal, *Şarkî Türkistan Nüfus Coğrafyası*, s.39-41.

¹⁰⁸ Nizam Bilal, *Şarkî Türkistan Nüfus Coğrafyası*, s. 43.

söylemiştir.¹⁰⁹ Ayrıca doğal gaz ise 8.6 milyar ton yani 2.1 trilyon metre küp olduğunu söylenmektedir. 2004 yılı ile 2018 yıl arasında doğal gaz borusuyla ile Çin'inin çeşitli şehirlerine 221.7 Trilyon metre küp doğal gazla temin ettiğini ve bu doğal gaz 2019 yılından itibaren arttığı açıkladılar. Bölgedeki bu yeraltı ve yerüstü servetlerinin Çin işgalci güçleri tarafından çeşitli yollar ile kendi bölgelerinde depoladığı ortaya çıkmıştı.¹¹⁰

1.4. Doğu Türkistan'daki Tarihi Cami' Medreseler ve Millet Yapısı

Doğu Türkistan'daki Türkler İslam'ı kabul ettiği günden başlayıp bölgede bir süre cami, medreseler inşa edilmeye başlamıştır. Bu yapılan cami ve medreseler ise Satuk Buğrahan Camisi, Kirye Hitgah Camisi, Kaşgar Hitgah Camisi, Hanlık Medresesi ve İshakiye Medresesi gibi çok sayıda İslam sembolü inşa edilmeye başlamıştır. Ayrıca bunun gibi medrese, camiler 1949 yılı Çin Komünistlerinin Doğu Türkistan işgaline kadar inşa edilmeye devam etmiştir. Aynı zamanda bölgede cami, medreselerde Uygur, Kazak, Kırgız ve Özbek gibi milletler din eğitim aldığı ve onlardan bir süre hocaların yetiştiği söylenmektedir.

1.4.1. Uygurlar ve Diğer Azınlıklar

Doğu Türkistan'ın nüfus hakkındaki mevzuatlarında ilk olarak bahsedilecek olduğunu ve bu bölgenin nüfus meselesinin çok meçhul sıkıntılı olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü verilen bazı kaynaklara baktığımızda 1911 ile 1965 yıl arasında 2 milyon ile 5 milyon arasında nüfus olduğu söylenmiştir. Ancak bölgede Türklerin 1920 yılında 17 milyon olan nüfus bugün ise 36 milyon civarında olduğu işaret edilmiştir.¹¹¹ Doğu Türkistan'daki çeşitli Türk nüfusu olduğu ve bu bölgedeki Türkler birkaç millete bölünmüştür. Bu milletlerin ekseriyeti Uygurlar, Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler, Tatarlar ve Tacikler teşkil edilmiştir. Bölgede Türklerden başka Çinliler, Huyzular, Şibeler, Moğollar, Mançular ve Ruslar gibi çeşitli milletler yaşamaktadır. Kızıl Çin Doğu Türkistan'da 1958 yılındaki tüm milletlerin nüfus sayısını açıklamıştır. Bu açıklamasında Uygurları 7 milyon, Kazakları 1 milyona yakın, Kırgızlar 65.000, Özbekler 10.000, Tatarlar 6000 ya da 7000, Tacikler 8000, Mançuların 7000, Çinlileri 200 bin ve Moğolları ise 100 bin olduğunu söylemişler.¹¹²

¹⁰⁹ Nizam Bilal, *Şarkı Türkistan Nüfus Coğrafyası*, s. 46.

¹¹⁰ Nizam Bilal, *Şarkı Türkistan Nüfus Coğrafyası*, s. 47. 48.

¹¹¹ Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan Davası*, s. 48

¹¹² Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan Davası*, s. 51. 54

Ancak Kızıl Çin yönetiminin 2017 yılındaki nüfus açıklaması ise bölgedeki Uygurlar 11,66 milyon olduğunu ilan etmiştir. Çin hükümetine göre bu sayının hızla arttığı iddia etse bile diğer milletlere baktığımızda Uygurların nüfusunda fazla artış olmadığını görmekteyiz. Çünkü uluslararası bilim insanları bu sayının gerçek olmadığı ve aynı zamanda Uygurların sayısı 35 ile 40 milyon olduğunu söylemiştir.¹¹³ Diğer Türk kavimlerinin içinde ise Kazaklara Doğu Türkistan'ın Kuzeyindeki İli, Altay, Çöcek, Börtela, Sanci ve Urumçi gibi şehirlerde yaşamlarını sürdürdüğü söylenmiştir. 1958 yılında 1 milyona yakın olduğu Kazaklar 2017 de ise 1.58 milyon olduğunu söyleyerek kendi yalanlarını sürdürmektedir. Kırgızlar yoğunlukla doğu Türkistan'ın Kızılsu Kırkız Oblastın'da geçindiği söylenmiştir. 1958'te 65.000 olan Kırgızlar 2017 de olsa 207.000 olduğunu açıklamıştır.¹¹⁴ 1958'te 10.000 olan Özbekler tam 60 sene sonra 2017 de ise bu sayının 19.000 olduğunu söylemiştir. Ancak Taciklere gelince sayının farklı olduğunu ve onlar 1958'te 8000 olduğu Tacikler 2017 de 43.000 olması diğer Türk kavimlere baktığımızda sayının aşırı derecede arttığını söyleyebiliriz. Kızıl Çin yönetimi bölgedeki Türk toprağını işgal ettiği günden bugüne kadar çeşitli iftiralarla katliam ve ömür boyunca hapis cezası vermesiyle birlikte dış dünyaya Türklerin tam sayısını gizlemekle dünyayı yalanlarla kandırmaya devam ettiği söylenmektedir.¹¹⁵

1.4.2. Tarihi Cami ve Medreseler

Doğu Türkistan'daki ilk Cami 915 ile 920 yıl arasında Saltuk Buğrahan'ın amcası Oğulçak Han'ın onay vermesiyle inşa edilmiştir. Aynı zamanda 914 ile 943 yılı arasında Samanılar devletinde ortaya çıkan iç savaştan dolayı Vali ahdi Ebu Nasir Samani Karahanlar devletine sığınmış. Karahanlı devletinin Hakanı Oğulçak Han kendisi Budist olmasına rağmen samanılar Şehzadesinin dinine olan saygısı göstermesinden dolayı ilk Cami inşa edilmiştir.¹¹⁶

Doğu Türkistan'da Karahanlı devleti İslam'ı devlet dini ilan ettikten sonra çok fazla Cami, mescitler ve medreseler inşa edilmiştir. Bu Camilerin meşhur olanların biri ise Kaşgar Hitgah Camisi İslam'a ve Türk sanatına sembol olarak bölgenin en abet yerinde yer almıştır. Bu Hitgah Caminin yapı işleri yaklaşık 600 sene olduğu ve o günden bugüne kadar Müslümanlar

¹¹³ Nizam Bilal, *Şarkı Türkistan Nüfus Coğrafyası*, s.137.

¹¹⁴ Nizam Bilal, *Şarkı Türkistan Nüfus Coğrafyası*, s.146-148.

¹¹⁵ Nizam Bilal, *Şarkı Türkistan Nüfus Coğrafyası*, s. 150- 153.

¹¹⁶ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c, 2 s. 105.

ibadetlerini devam ettirmektedir.¹¹⁷ Ayrıca bu Caminin özelliği ise Ramazan Bayramı ve Kurban Bayramları namazından hemen sonra erkekler Sama Usulü adında oyun ile oyunculğunu bugüne kadar sürdürdüğü söylenmiştir. Bayram sevincinden dolayı oynayan bu Sama Usulüne özel çalgıcılar belirlenmiştir. Ramazan Bayramı'nda iki gün Kurban Bayramı'nda ise dört gün boyunca devam eden bu Sama Usulü eski zamandan bugüne devam etmektedir. Hitgah Camisi 1442 yılı Kaşgar hükümdarı Hakin Bey Saki Mirza Vefat olan akrabalarına sadaka cariyeye olarak inşa etmiştir. Aynı zamanda bu Caminin Batı tarafına 72 odalı medrese Kuzey tarafında ise büyük bir havlu bulunmuştur ve bu havluda tek defasında 100 kişi banyo yapabilecek çok geniş inşa edildiği söylenmiştir.¹¹⁸ Hitgah Camisi içindeki 72 odalı bu medrese 1990 yılına kadar milyonlarca talebe yetiştirdiğini söyleyebiliriz. Çünkü Çinin bölgede İslam'a ve Müslümanlara karşı uyguladığı yaptırımlardan dolayı şu an bu medrese 32 senedir bom boş olduğu söylenmiştir.

Tablo 2015 yıl ile 2019 yıl arasındaki farkı.

Kaşgar Hitgah Camisinde Bayram Namazı okuyan görüntü.

¹¹⁷ <https://turkistantimes.com/m/news-576.html>. 12.03.2022

¹¹⁸ <https://turkistantimes.com/m/news-576.html>. 15.03.2022

Kaşgar Hitgah Camisine iki bayram günü civardaki şehir ve köylerden eğlenmek için Caminin önündeki meydana toplanacağı söylenmiştir. Ancak bu Camin Kaşgar şehrinin tam ortasında genişlik alanı 25 dönüm olarak bilinmektedir. Hitgah Camisinde cuma gününde 5000 ile 10.000 arası Ramazan Bayramı ve Kurban Bayramı'nda ise 40.000 ile 50.000 arasında Müslümanlar namaz kıldığı ortaya çıkmıştır.¹¹⁹

Doğu Türkistan'da Seidiye Hanedanlığının ilk döneminde Sultan Abdureşit Han tarafından inşa edilen bu Kargalık Camisi 466 yıllık tarihi camidir. Bu caminin inşaat sebebi ise Kargalık eski ipek yolundaki ticaret merkezi olduğu dönemde ihya olduğu söylenmiştir. Ayrıca bu bölgede Müslümanlar yoğun olmasından dolayı (943/ 1536) yılında Seidiye Hanedanlığı tarafından inşa edilmiştir. Caminin genişliği ise 1437 m² olması ve bu caminin ön bahçesinin içinde ise 16 dairesel medrese ile birlikte inşa etmişler. Aynı zamanda bu camide 10.000 kişi aynı vakit içinde Namaz kılabilen bir geniş alana sahiptir.¹²⁰

Karahanlılar döneminde inşa edilen bir başka cami ise Kiriye Hitgah Camisine 800 sene olduğu söylenmektedir. Aynı zamanda bu Kiriye Caminin büyüklüğü ise 13.449 metre kerelik geniş bir araziye inşa edilmiştir.¹²¹ Bu Kiriye Hitgah Camisi 1075/ 1665 yılında bölgedeki molla Tiyip Ahunum, Molla Ğocilak Ahunum ve İsa Ahunum gibi alimler tarafından yapılmıştır. Ancak bu Kiriye Hitgah Camisinde cuma günü 4000 ile 6000 iki bayramda ise 10.000 ile 12.000 Müslüman rahatça namazını kılabilceği ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu inşa edildiği günden 2017 yılına kadar 7 defa genişleterek tadilat yaptırmış ve son defa 1997 ile 2008 yıl arasında yaklaşık 100.000 dolar masraf ile tadilat tamirat yaptırmıştır.¹²² Aynı zamanda bu bölgeye Buhara'dan Yahya Hoca Sofi Alla yar Hazret isminde tasavvuf bir kişinin yerleşmesiyle birlikte tasavvufu yaydırmıştır. O günden bugüne kadar tasavvuf bölgede yoğun olarak tanındığı söylenmiştir.¹²³ Reste Camisi Doğu Türkistan'daki diğer camilerden farklı üslupta Aksu şehrinde inşa edilen çok eski büyük bir camidir. Aksu şehrine 1160 / 1747 yıl ile 1195/ 1781 yıl arası civardaki bölgelerden göç ederek şehir haline gelmiştir. Aynı zamanda Aksu topraklarının verimli olması ve yaylaların otları bol olmasından dolayı bölgeye çiftçi ile

¹¹⁹ <https://turkistantimes.com/m/news-576.html>. 16.03.2022

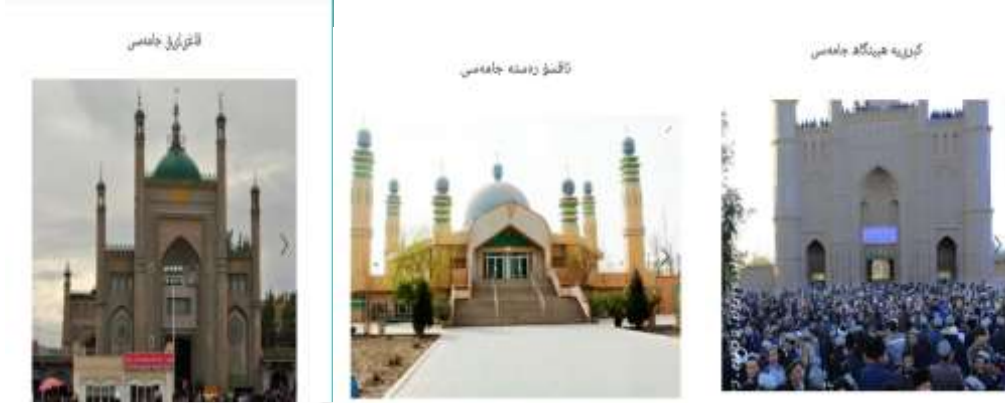
¹²⁰ <https://www.uyghurism.com/post/>. 17.03.2022

¹²¹ <https://www.uyghurism.com/post/>. 24.03.2022

¹²² <https://www.uyghurism.com/post/>. 24.03.2022

¹²³ <https://www.uyghurism.com/post/>. 24.03.2022

hayvancılık yapan kişiler yoğun yerleşmiştir.¹²⁴ Aksu Reste Camisinin inşa edilmeden önce bir küçük mescit olduğu ve bu mescidin ne zaman inşa edildiğine dair açık malumat olmadığı söylenmektedir. Bu Cami 1305/ 1888 yılı Molla Nasır Damolla'mın ısrar ve talebeleri Muhammet İmi Kazı, Basit Kazı Kalan gibi İlim Ehillerin maddi manevi desteklemesi ile 3000 metre kareli büyük bir zemine inşa edilmiştir.¹²⁵

Kargalık Camisi (943/ 1536)

Aksu Reste Camisi

Kiriye Hitgah Camisi 1200 Reste

Camisinin 3000 bin metre kare içinde 1300 metre karesi medrese diğer 1200 metre karesinde Namaz kılınacak yer olduğu söylenmektedir. Reste Camisinin ne zaman inşa edildiği konusunda bir açıklama bulunmamaktadır. Bu camiler 2018 ile 2019 yılı arasında uydu haritasından gözükmemektedir.¹²⁶

1.4.3. Doğu Türkistan'daki Meşhur Medreseler

Medrese eğitimi Doğu Türkistan'a İslam yayılmaya başladığı ilk dönemlerde inşa edilmeye başlamıştır. Bazı yazarlar ilk medresenin 459 yılında Bağdat'ta ortaya çıktığını söylemiş olsa bile ama ilk medresenin H. 2 nci yılından sonra Türkistan'da inşa edildiği söylenmektedir. Ancak ilk medrese İmam Ebu Hefis adıyla Buhara'da inşa edildiği bu medrese medeniyetin ve tüm İslam alemine yayılmasına sebep olduğunu söylenmektedir.¹²⁷

İlk Türk İslâm devleti olarak nitelendirebileceğimiz Karahanlılar döneminde Selçuklu devleti dönemindeki Nizamiye Medresesi gibi medreseler tesis edildiği söylenmiştir. Bu medreselerin inşasından daha önce birçok medreseler Doğu Türkistan coğrafyasında tesis

¹²⁴ <https://www.uyghurism.com/post/>. 24.03.2022

¹²⁵ <https://www.uyghurism.com/post/>. 02.04.2022

¹²⁶ <https://www.uyghurism.com/post/>. 24.03.2022

¹²⁷ Grubu, Ewlat, *Uygur Türklerinde Din Eğitiminin Dünü ve Bugünü*, s. 196

edildiği söylenmiştir. Ancak Karahanlıların büyük başkenti Balasagun'daki medreselerin durumuyla ilgili doğrudan doğruya bilgi veren kaynaklar çok az olduğu için onlara ulaşmak pek mümkün olmayacak derecede zor olmuştur. Çünkü Çin yönetiminin dini ve mili tarih eserleri sürekli yakarak bölgeye ait kaynakların yok olmasına sebep olduğu söylenmiştir.¹²⁸

Doğu Türkistan'da ise (338/ 950) yılında Karahanlı Sultanı Saltuk Buğrahan döneminde Kaşgar'da ilk medrese yapılmıştır. Aynı zamanda bu medresede Ebü'l Hasan Seyit Hatemi ve Seyit Celaldin Bağdadi gibi büyük alimler müderris olduğu bilinmektedir. Karahanlı devletinin başkenti Kaşgar'da kurulan bu medresenin adı ise Saciye Medresesi olduğu ve bu medresenin yanında Saltuk Buğrahan tarafından bir kütüphane ihya ettiği söylenmiştir. Aynı zamanda Kaşgar'da Hamidiye Medresesi adında bir medresenin bulunduğu ve bu medresenin Karahanlı sülâlesi içindeki eğitimde çok önem taşımıştır. Hamidiye Medreseye Hüseyin bin Halef Kaşgar'da müderrislik yaptığı söylenmiştir. Ayrıca o dönemlerde bir başka Mahmudiye Medresenin Kaşgarlı Mahmut'un doğduğu yurdu Opal'a Hamidiye medresesi ile aynı dönemde inşa edilmiştir. Kaşgarlı Mahmut Bağdat'taki eğitim hayatını bitirmesinin ardından Mahmudiye Medresenin 8 sene müderris olduğu söylenmiştir. Özellikle Mahmudiye Medresesi civardaki birçok bölgeye medreselerin dağılmasına vesile olmuştur.¹²⁹

1.4.4. İşhilar Medresesi

İshilar Medresesi Doğu Türkistan'ın Kuça şehrine 1267 yılı Şeyh Nizameddin Delhi adında Hindistanlı alim tarafında inşa edilmiş. Ancak bu medrese tarihi kaynaklara geçtiği gibi 1267 ile 1955 yıl arasında bölgede sayısız alim, ulemaları yetişmesine neden olmuştur. **Kuça Hanlık** Medresesi ise 1560 yılı yapılmış ve 1955 yılına kadar kesintisiz devam etmiştir. Aynı zamanda bu medreselerin dışında Kök Medrese, Bilkiyye Medresesi ve Akburut Medresesi gibi medreselerinde 1955 yılına kadar devam ettirdiği söylenmiştir.¹³⁰

1.4.5. Hanlık Medresesi

Hanlık Medresesi 1639 ile 1652 yılı arasında Seidiye Hanedanlığının 8. Sultanı Abdullah Han Kaşgar (Ordu ışkı) Han Sarayı önüne inşa etmiştir. Bu Hanlı Medresede eğitim alanlar Doğu Türkistanlı talebeler dışında Keşmir, Pakistan, Afganistan, Semerkant, Perge'ne ve

¹²⁸ Abudurehemu, Wubulu, *Doğu Türkistan medreselerinde İslâm Düşüncesi*, s. 23

¹²⁹ Gurubu Ewlat, *Uygur Türklerinde Din Eğitiminin Dünü ve Bugünü*, s. 198

¹³⁰ Gurubu Ewlat, *Uygur Türklerinde Din Eğitiminin Dünü ve Bugünü*, s. 151

Nemengan gibi beldelerden talebelerin bulunduğunu söylenmiştir. Ancak bu Hanlı Medresenin yer alanı 1468 metre kareli geniş bir arazide inşa edilmiştir.¹³¹

1.4.6. Kaşgar Sakiye Medresesi

Hanlık Medreseden sonra ikinci büyük medrese olduğu ve bu medresenin 1630 yılı bir zengin kadın tarafında inşa edilmiştir. Sakiye Medresesi ile Hanlı Medresenin arasındaki mesafe 300 metrelik mesafe olmasına rağmen civardaki bölgelerden çok talebelerin muhteşem alimlerin yetişmesine sebep olmuştur. Ancak bu söylediğimiz medreseler hariç Doğu Türkistan'ın birçok şehir ve köylerde çok medreseler ve mekteplerin yapılmakla birlikte bölgedeki eğitimciliğin altın dönemi olduğu söylenmiştir.¹³² Ancak o dönemlerde Doğu Türkistan'ın Turfan ve Lükçün'de 15 yüzyılında yapılan Cihan Name Medresesi yapılmıştır. 1661 ile 1870 yıllar arası yapılan medreseler ise Yarkent'te Ak Medresesi, Saidiye Medresesi, Kuça'da Kiğdeg Medresesi, Lükçün'de Beylik Medresesi, Sakiye Medresesi ve İli'de ise Beytullah Medresesi gibi birçok medreseler inşa edildiği söylenmiştir. Aynı zamanda Hoten ve Karakaş bölgelerinde ise Hoca İşan Medresesi adında medreseler inşa edilmiştir. Ayrıca bu medreselerde yetişmiş olan talebelerin çoğu 1930 yılındaki Çin yönetime karşı ayaklanma hareketinde yer aldığı söylenmektedir.¹³³ Doğu Türkistan coğrafyasındaki tüm medreseler eğitim işlerinde ilk eğitim, orta eğitim ve yüksek eğitim adında 3 sınıfa ayırmıştır. Bu medreselerin içinde yüksek eğitim medreselerin çoğu büyük şehirlere yerleşmiş. Ayrıca bu yüksek eğitim merkezlerinde Şeri dersler dışında Arisitoti, Sukrat, Farabi, İbin Sina ve Harazimi gibi alimlerin Sanat, Coğrafya, Matematik ve Tıp dersler yapılmıştır. Ancak bu talebelerin sınav sonucu üstün olanlarına olur verilmiştir. Doğu Türkistan 1949 yılı işgal edilmesinin ardından ilk yaptığı siyaset ise bölgede İslam'a ve Müslümanlara ait tarihi kültürü olan medrese ve camileri yıkma yok etme gibi icraatlarıyla başlamıştır. Kızıl Çin 1958 yılına geldiğinde binlerce yıldır dini ve fenni dersler devam eden medreseleri kapatmış. Aynı zamanda bir kısım alimleri ve tarihi camileri yok etmiştir.¹³⁴

¹³¹ Gurubu Ewlat, *Uygur Türklerinde Din Eğitiminin Dünü ve Bugünü*, s. 199

¹³² Gurubu Ewlat, *Uygur Türklerinde Din Eğitiminin Dünü ve Bugünü*, s. 199

¹³³ Gurubu Ewlat, *Uygur Türklerinde Din Eğitiminin Dünü ve Bugünü*, s. 200

¹³⁴ Gurubu Ewlat, *Uygur Türklerinde Din Eğitiminin Dünü ve Bugünü*, s. 201

İKİNCİ BÖLÜM

DOĞU TÜRKİSTAN'DA DİN EĞİTİMİ VE KUR'AN ÖĞRETİMİ

2.1. Doğu Türkistan'daki 1900 ile 1955 yıl arasındaki Dini Eğitim ve Alimlerin Siyasi Hayatı

Doğu Türkistan topraklarında eskiden Kaşkarlı Mahmud, Elišir Nevaî, İmam Sekaki ve Ahmet yükneki gibi bir süre büyük alimler yetişmiştir. Ayrıca Doğu Türkistan iş savaş ve dış güçlerin işgali gibi bir süre savaflara maruz kalsa bile son dönemlerde ise Abdülkadir Damolla, Sabit Damolla, Cengizhan Damolla ve Abdülkerimhan Mahdum gibi çok sayıda alimler yetişmiştir. Aynı zamanda dünya ticaretine sahip olduğu gibi fen maarifi ve din maarifine büyük katkıda bulunarak ikinci Buhara adıyla tanınmıştır. Abdülkadir Damolla 1912 yılında itibaren Şemseddin Damolla, Kutluk Şeki, Hacı Muhammed Eli ve Sabit Damolla gibi çok sayıda talebeleri kendisi bizzat eğitim vererek Doğu Türkistan maarifinin temelini attığı söylenmiştir.¹³⁵

2.1.1. Medresede Yetişen Dini Alim Abdülkadir Damolla'nın İlmî Hayatı

Doğu Türkistan'daki yeni maarifçi ve önder siyasetçi Abdülkadir Damollam 1870 yılında Kaşgar Artuş semtinde Abdülvâris isimli bir çiftçi ailede doğmuş. Abdülkadir Damolla ilköğretimi mahallesindeki Hazreti Sultaniye Medresesinde çok küçük yaşında hafızlığı tamamlanmıştır. Aynı zamanda Abdülkadir Damolla 15 yaşındayken ilim tahsil için Kaşgar Hanlı Medresesine gitmiş ve o Hanlı Medresede belli bir süre yüksek eğitimine devam etmiştir.¹³⁶ Ancak bu kısa süre içinde yüksek eğitimi tamamlayan Damolla kedisini daha geliştirmek arzusu onu 1891 yılında Kokant'a gelerek iki senelik ilmî hayatını tamamlamasına sebep olmuş. Abdülkadir Damolla Kokant'daki ilim tahsilinden sonra dünyanın ilim önderliğine sahip olan Buhâra'ya gitmiş ve ordaki Kokiltaş Medresesinde ilimi hayatına başlamıştır. Bu eğitim hayatını başarıyla tamamlayan Abdülkadir Damolla 1907 yılında yurdu Kaşgar'a dönmüştür. Damolla'nın yurtdışındaki eğitim döneminde öğrendiği tecrübelerle

¹³⁵ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c.2. s. 9.

¹³⁶ Kurban, Nur Ahmet, *Doğu Türkistan Araştırmaları*, s. 47.

kendi medresesinde eğitim öğretim işine başlamış ve bölgedeki yeni eğitim sistemini yaymaya başlamıştır.¹³⁷

Karahanlı sultanı Satuk Buğrahan'ın ismiyle isimlendirilen Hazreti Sultaniye Medresesinde ilk eğitimi başlayan Damolla Buhara'daki Abdülaziz Han Medresesine kadar çok büyük neticeleri ulaşmıştır. Artuş ve Kokette öğrendiklerine kanaat etmeyen Damolla Buhara'da ise İslam'ın çeşitli bölümlerinde büyük başarıları elde etmekle birlikte Matematik, Mantık, Tarih, Arap dili ve Farsî dili gibi bilimlerde mükemmel eğitim almıştır.¹³⁸

Aynı zamanda sadece Buhara 200 medrese ve 27.000 talebenin aynı anda eğitim alabilecek duruma sahip olduğu söylenmiştir. Buhara dahil bütün Türkistan'daki zenginler ve maddi imkânı olan herkes bu medreseleri destek vermesiyle talebelerin ilmi hayatını sürmesini sağlamıştır. Abdülkadir Damolla Buhara'daki eğitimi sonunda aldığı şahadetlerle Doğu Türkistan'a dönmüş. Damolla yıllar boyunca öğrendiklerini uzun süredir savaş batağında kalan halkı kurtarmak için Tefsir ve Hadisi yeni bir usulde eğitim başlamıştır.¹³⁹

Buhara 15 yüzyıldan sonra meşhur alimleri ve medreseleriyle dünyaya İslam önderliği yapan bu bilim yurdu 19 yılına kadar Semerkant Seykili Alem, Buhara ise kuvveti İslam ve Buhara'yı Şirip diye adlanmış. Abdülkadir Damolla Buhara'daki Meşhur alimlerden Mevlâna Abdurrezzak, İvez Hocendi ve Kokentin Şeyhlerinden Uluğhan Törem gibi büyük Hocalarda 8 sene eğitim aldığı söylenmektedir.¹⁴⁰

2.1.2. Abdülkadir Damolla'nın Siyasi Hayati

Abdulkadir Damolla 20 yüzyılda Uygurlar içinden çıkan ilk reformcu, meşhur dini alim, siyasetçi ve aynı zamanda Doğu Türkistan'a yeni bir eğitim sistemi getirdiğini söyleyebiliriz. İslam dünyasına 6 asırdan fazla Osmanlı Devleti'nin gün geçtiğince zayıflamasıyla birlikte dünya Müslümanları arasında mezhepçilik, tasavvuf ve bid'ât anlayışı yayılmıştır.¹⁴¹ Ancak İslami hükümetlerin zayıflaması, Müslümanların düşkünleşmesi huzurun İslam'da değil komünizmde ve demokraside olduğu düşüncesine ulaşmışlardır. Doğu Türkistan'daki Müslümanların bu hale düşmesine ehliyet sahibi olmayan Tasavvufçu hocalar yaptığı

¹³⁷ Kurban Nur Ahmet, *Doğu Türkistan Araştırmaları*, s. 48.

¹³⁸ Rozi, Yalkun, *Lay Kalenin sırtı*, Xinjiang Fen Teknik Yay, Urumçi, 2012.s. 252.

¹³⁹ Şenocak, İhsan, *Bin Yıldır Düşmeyen Cephemiz Doğu Türkistan*, s. 54

¹⁴⁰ Rozi, Yalkun, *Uyanmaya Başlayan Ecdat Ruhu*, s. 253

¹⁴¹ Rozi, Yalkun, *Uyanmaya Başlayan Ecdat Ruhu*, s. 244

tebliğlerinin çoğunda mal mülklerden uzak durma ve zahid olmaya davet etmiştir. O nedenle Müslümanların ilim ve irfandan yüz çevirterek cehalet batağına batmasına sebep olmuştur.¹⁴² XX. Yüzyılın başlarında Kaşgar başta olmak üzere milli uyanış hareketin bayrak darı ve meşhur dini Abdülkadir Damolla Doğu Türkistan'a yeni eğitim sistemini getirmiş. Bu yeni eğitim sistemi gelmeden önce mekteplerde dini derslerden başka dersler olmamıştır. Damolla bu sistemle Müslümanları tahsilli, medeni, milli ruhu güçlü ve küresel yeni bir evlat yetiştirmek için harekete geçmiştir.¹⁴³

XX. yüzyılın ilk ıslahatçısı diye tanınan Abdülkadir Damolla vatan, milletin bu zulüm ve işgalden kurtuluşunun tek yolunun eğitim alanında güncel sistemi inşa etmek olduğunu 1323/1906 yılında hac bahanesiyle Türk ve Müslüman dünyasındaki siyasetçi âlimlere Doğu Türkistan'daki Müslümanların durumunu anlatmak için hicret etmiştir.¹⁴⁴ Ayrıca aynı yıl hac faaliyetini bitirip hemen İstanbul'a dönmüş ve yaklaşık iki ay siyasi faaliyetlerde bulunmuştur.

Aynı zamanda Abdülkadir Damolla Mısır'daki âlimlerle sohbet etme amacıyla manevi destek almak için Mısır'a gitmiştir. Mısır'daki tanınmış mütefekkir şeyh Reşid Rıza¹⁴⁵, Elva Gazetesinin kurucusu Mustafa Kâmil Paşa¹⁴⁶ gibi âlimlere Doğu Türkistanlı Müslümanların durumunu anlatmış ve istişare yapmıştır. Damolla, Mısır'daki iki aylık ziyaretinden sonra Kaşgar'a dönmüş ve talebelerin eğitimini vermeye başlamıştır. Buradaki zenginler, bir kısım yaşlı âlimler ve söz sahibi olan kişilerle "Maarif Islahatı" hakkında fikir alışverişinde bulunmuş ve tahmin ettiği gibi olmayınca da Damolla tekrardan hicret etmeye karar vermiştir. Abdülkadir Damolla sorumluluk duygusu çok güçlü olan biri olarak, Doğu Türkistan'da yeniden okul açmanın zor olduğunu bildiği için 1909 yılında Kokent, Taşkent ve Buhara gibi şehirlerdeki ıslahatçı âlimlerle usulü cedit konusunda onların fikrini ve desteğini almak için sefere çıkmıştır.¹⁴⁷ Ancak o dönemlerde bölgede Çin işgaline ve zulmüne karşı isyanlar 1911 yılından sonra sürekli çıkmaya başlamıştır. Bu ayaklanma Çinlileri çok rahatsız etmiş ve bölgeye,

¹⁴² Rozi, Yalkun, *Uyanmaya Başlayan Ecdat Ruhu*, s. 245

¹⁴³ Rozi, Yalkun, *Uyanmaya Başlayan Ecdat Ruhu*, s. 250

¹⁴⁴ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c.2. s.3

¹⁴⁵ Şeyh Reşid Rıza (ö. 1865/ 1935), Mısırlı tanınmış İslam âlimi ve siyasetçisidir.

¹⁴⁶ Mustafa Kâmil Paşa (ö. 1874/1908), Mısırlı siyasetçi yazar gazeteci.

¹⁴⁷ Tursu, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100Uygur*, c. 2. s.4

karışıklık oluşturan bu hareketleri bastırmak için Yagzigşin isimli bir Çinliyi vali olarak Doğu Türkistan'a gelmiştir.¹⁴⁸

Bu vali açgözlü ve diktatörce biri olarak yerli milletlere çok ağır zulüm yaparak bölgedeki halkı ezmeye başlamıştır. Yag aynı zamanda 1911 ile 1928 yıl arasında Doğu Türkistan'ın iktisadını sömürmüştür. Ama bu vali bölgeyi ebedi idare etmek için medreselere, okullara, dini faaliyetlere karışmamış ve yeni eğitim sistemi ya da eski eğitim sistemi olsun bir dayatma yapmamıştır. Şeriat mahkeme ve bölgenin iş işlerine hiçbir şekilde engel yaptırımları uygulamamıştır.¹⁴⁹

Bu siyasetleri fırsat bilen Damolla hemen Almatı tarafından Doğu Türkistan'ın İli şehrine gitmiş ve İli şehrinde ilk olarak büyük dini âlim Abdulmutali Helpet ile sonra Hüsen Bay ve Bahavuddun Bay isimli kardeşlerle beraber yeni mektep açmış ve iki kardeşle "usul-ü cedid" ve usul-ü sevtiye" yani eski sistemle yeni sistem arasındaki farkı tanıtmıştır. Eskisi gibi olsa din dersi medreselerde fen dersi okullarda olacaktı. Eski sistemde dini bilgileri öğrenmek için Sarf, Zencani, el-Evamil, el-Hidaye Finnehvi gibi gramer kitapları 5 ya da 6 sene okutulmuştur.¹⁵⁰

O nedenle bu iki sistemi birleştirerek din dersleriyle fen deresiyi aynı okulda okutarak bu milleti cehalet ve zulüm batağından kurtarmak için yeni maarif sistemi yapmıştır. Bu sistemle millet kendi dinini ve dünyayı anlayacak şekilde bir evlat yetiştirme planı olduğunu bazı alimlerle bir kısım zengin kişilere destek talebinde bulunmuştur. Abdülkadir Damolla'mın bu ortaya koyan eğitim planına sıcak karşılamaş ve Damolla'ya yeni sistemi okullarda uygulayacağına söz vermiştir.¹⁵¹ Sonra Abdülkadir Damolla, 1912 yılında Kaşgar'a bilimsel yetenekleri kullanmak ve Uygur Maarif esasını hazırlamak için dönmüştür.

Abdülkadir Damolla'nın İstanbul ve Batı Türkistan'a yaptığı ziyaretler netice vermeye başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde Dâhiliye Nazırı (Dış İçleri Başkanı) Talat Paşa'nın, Doğu Türkistan'a 16 Şubat 1914 yılında Rodoslu Habibzade Ahmet Kemal'ı göndermesi ve oradaki faaliyetleri oldukça önem arz etmiştir.¹⁵² Ahmet Kemal, Türkiye'yi temsil ederek yazdığı

¹⁴⁸ Tursu, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100Uygur*, c. 2. s.5

¹⁴⁹ Buğra, Mehmet Emin, *Şarkı Türkistan Tarihi*, s.370.

¹⁵⁰ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100, Uygur*, c. 2. s.5.

¹⁵¹ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s.5.

¹⁵² Ulus, Taner, *Türkiye – Doğu Türkistan İlişkileri*, s.29.

eserlerinde Doğu Türkistan'ın durumunu Türkiye'ye iyice anlatması Doğu Türkistan'daki faaliyetlerin canlanmasını sağlamıştır. Aynı zamanda Türkiye-Doğu Türkistan ilişkilerinde ayrı bir öneme sahip olmuştur. Bölgeye öğretmen olarak gönderdiği Ahmet Kemal; Darümuallimin, "İttihat" ismiyle yüksek eğitim okulu açmıştır. Doğu Türkistan'ın farklı şehirlerinde İli, Aksu, Hoten, Yarkent gibi bölgelerde okul açmasıyla birlikte yerli halkın da desteğini kazanmıştır. Bu okulda çok sayıda öğrencilerin mezun olduğu bilinmektedir. Aynı zamanda bu öğretmenlerin Doğu Türkistan'daki süresinin 6 seneden fazla eğitim verdiğini söylenmiştir.¹⁵³

Mustafa Kemal Paşa bölgedeki faaliyetleri kendisi bizzat takip etmiştir ve Halil Paşa'ya mektup yazarak bölgedeki Enver ve Cemal Paşaların faaliyetlerinde dikkatli olmalarını söylemiştir. Rusların bölgedeki etki gücü nedeniyle Uygur ve başka milletlere zarar vermesinden duyduğu endişeyi dile getirmektedir. Aynı zamanda Türkiye'deki Besim Altay gibi Milletvekilleri 1918 yılında meclisteki bir konuşmasında Doğu Türkistan'ın Kaşgar tarihinde çok önemli coğrafya 'ya sahiptir.¹⁵⁴ Ancak bu Türk tarihinin yazımında ve dilinin yoluculuğuyla Doğu Türkistan dikkate alınması olmazsa olmaz bir merkez demidir.

Kayıtlara baktığımızda Japonyalı araştırmacı Oysî Şiniyçiru (大石真一郎) tarafından kaleme alınan "Kaşgar'daki Yeniliğe Geçiş Hareketi" adlı makalesinden ıslahatçı, ulema Abdülkadir Damulla'nın 1912 yılında Kaşgar'da yeni bir mektep açtığını yazmıştır. Tanrı Dağı'nın güneyinde Tarım Vadisi civarlarındaki Müslümanlara yeni maarif sisteme göre eğitim vermek için öğretmenleri davet etmekle birlikte İstanbul, Kazan, Ufa, Urnburug gibi Müslüman yurtlarına her sene 10-15 civarında öğrenci gönderdiğini söylemiştir. Bu öğrencilerin eğitim maliyetini İstanbul'da Abdür-rauf Fitret, Osman Hoca gibi hayırsever kişiler tarafından kurulan Buhara Medeniyet Derneği üstlenmiştir. Yurt dışında gerçekleştirilen eğitim faaliyetleri içerisinde yer alanlar içinde Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti devlet atası Sabit Damolla (ö.1300/1359)'da yer almıştır.¹⁵⁵

Aynı zamanda İli şehrinde mektep açan Bhavudun Bay, 1914 yılında Üstün Artuş'da Uygur maarif tarihinde ilk olarak "Uygur Pedagoji Mektebi" açılmıştır. Kaşgar Müftüsü Abdülkadir Damolla bu yeni açılan mektebin müdürü olarak Türkiyeli Ahmet Kemal İlkul belirlemiştir. Aynı zamanda Kaşgar'daki etkisi güçlü âlimler ve zenginler iki gruba ayrılmıştır.

¹⁵³ Ulus, Taner, *Türkiye – Doğu Türkistan İlişkileri*, s. 30.

¹⁵⁴ Ulus Taner, *Türkiye – Doğu Türkistan İlişkileri*, s. 30.

¹⁵⁵ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c.2. s.9.

Bu gruplardan Bahavuddun Bay, Şemşeddin Damolla, Mahmut Damolla, Zerif Karacım gibi kişiler Abdülkadir Damolla'ya destek vermiştir. Diğer grup ise yeni maarif sistemine oldukça karşı çıkmasıyla birlikte yeni eğitim sistemi “haramdır, o sistemde okuyan kişi kitapsızdır diye fetva vermişlerdir”.¹⁵⁶ Abdülkadir Damolla'ya karşı bu gurubun arkasında Rus, Çin ve İngilizlerin yer aldığı söylenmiştir. Ayrıca bu büyük güçlerin önünde durabilen Abdülkadir Damolla, hak yolunda dimdik durmuş ve bu fetva veren hocalara çok ağır seslenerek birlik beraberlik içinde bulunma çağrısı yapmıştır. Ayrıca o hocaları kendi milletine vatanına zeval getirmemesini ve halkın takdirine dikkat edilmesi yönünde çağrıda bulunmuştur.¹⁵⁷ Aynı zamanda Orta Asya devletleri içindeki en meşhur 10-15 tane medrese Kaşgar'da yer aldığı söylenmiştir. Ayrıca Abdülkadir Damolla'nın Medresesi de bu meşhur medreseler için yer almış ve kısa süreçte 200'den fazla talebesi olmuştur. Özellikle Damolla kızların eğitime çok önem vermiş ve kızların okullarda eğitim alma konusunda çok tavsiyelerde bulunmuştur.¹⁵⁸ Abdülkadir Damolla gösterdiği büyük çaba neticesinde tüm Doğu Türkistan'da yeni maarif sistemi meydana gelmiştir.

2.1.3. Abdülkadir Damolla'nın İlmî Hayatı

Abdülkadir Damolla yeni maarif sistemine dair idealleri uygulamak ve bölgedeki kişilere İslam'ı doğru düzgün şekilde devretmek hiç şüphesiz kolay bir iş olmadığını söylemiştir. Kaşgar'lı âlimlerin ve mutasavvıfların çoğu namaz, oruç ve diğer nafile ibadetler hariç yapılan her şeyin bid'ât olduğu görüşünü benimsedikleri için, bu dar bakış açısına sahip pek çok kişi ile yeni dinî maarif sistemini uygulama işi Abdülkadir Damolla'yı oldukça zorlamıştır.¹⁵⁹ Abdülkadir Damolla'nın ıslahatı aslında manevî iklim ıslahatı ve siyasi ıslahatın da başlangıcı olmuştur. Abdülkadir Damolla, eğitim haricinde aynı zamanda pek çok ilmi eserler yazmış ve eserlerin yayınlanması Doğu Türkistanlıları heyecana salmış ve bu eserlerin çoğu yeni maarif sistemde ders olarak okutulmuştur. Abdülkadir Damolla, kendisinin Lay Peştak adlı medresesinde hocalık yaptığı senelerde (باياني حقيقت) “*Bayanı Hakikat*” adlı makalesini «*شورا*» Şura adlı dergide yayınlamış ve aynı sene «*جاواھىرۇل - ھىقان*» *Cevâhiru'l - Hikân* adlı eseri de yayınlamıştır. Bu eserleri gören pek çok âlim, Abdülkadir Damolla'yı Mısırlı ya da Şamlı

¹⁵⁶ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c.2. s.11.

¹⁵⁷ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c.2 s. 14

¹⁵⁸ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s.17.

¹⁵⁹ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s.6.

bir âlim zannetmiş ve çok sayıda hocalar şaşırıp kaldığı söylenmiştir.¹⁶⁰ Damolla *Nesheti Âmma* adlı eserinde insanlara hitabı bu zaman uyuma, gaflet ve cehalet devri değil diye birçok defa uyandırmada bulunmuştur. Uygurların içinde böyle güçlü ve kuvvetli bir âlimin çıkması ise Doğu Türkistan'ın dünyaya bir daha tanınmasına vesile olmuştur. Abdülkadir Damolla, bu eserlerin çoğunu Arapça yazmış ve bizim elimize ulaşan kaynaklara baktığımızda sadece yayınlanmış olan eserinin 15 tane olduğu ortaya çıkmıştır.¹⁶¹

Abdülkadir Damolla'nın Eserleri:

1. «ئاقائىدە زۆرۈرىيە» *Akaîd-i Zarûriyye*
2. «ئىلمى تەجۋىد» *Tecvîd-i Türkî*
3. «ئىبادەتى ئىسلامى» *Îbâdet'i – İslâmiye*
4. «جەشۋاھىرۇل - ھىقان» *Cevâhiru'l – İkân*
5. «مىفتاھۇل - ئەدىپ» *Miftâhu'l – Edip*
6. «تەئىلىمۇل – سىيان» *Çocuklar Eğitimi*
7. «نەسايىھۇل ئەتفال» *Nesâih-i Etfal*
8. «نەسەھەتى ئامما» *Nesâihi Âmma*
9. «تەسەھۇلۇل – ھېساب» *Teshih – ul Hesab*
10. «بىدایەتۇس سەرىپ» *Bidayetu's – Sarf*
11. «ھىدایەتۇن نەھۋى» *Hidâyetü'n – Nahv*
12. «مۇخەممەس» *MUHAMMES*
13. «شەھى مائانى» *Şerhi Mâânî*
14. «ئىرشادۇل مۇسلىمىن» *Îrşadu'l – Müslimîn*
15. «جۇغراپىيە - ئىلمى» *İlm'i – Coğrafya* gibi birbirinden kıymetli eserleri günümüze kadar İslam araştırmacıları istifade etmektedir. *Cevâhiru'l – Hikan* gibi eserleri Mısır'da el-Ezher

¹⁶⁰ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s.15

¹⁶¹ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 16

Üniversite'sinin kütüphanesinde bulunduğu söylenmiştir. Abdülkadir Damolla'nın bir kısım eserleri şimdiye kadar ders kitabı olarak devam etmektedir.¹⁶²

Ayrıca son dönemlerde bazı araştırmacılar tarafından yapılan bir çalışmada *Külliyâ'i Muhâmmes* adında bir el yazma şiir bulunmuş. Daha önce bulunmadığı bu çalışması 1982 yılında Kaşgar Edebiyatı dergisinde yayınlanmıştır. Damolla talebelerine Arap Edebiyatı öğretmek için yaptığı bir başka *Miftâhu'l Edep* adındaki çalışması yakın dönemde ortaya çıktığı bilinmektedir.¹⁶³

1906 yılında Britanya Kahire'de (Gospel- İncil) adında toplantı yapılmıştır. Bu toplantının amacı İslam'a karşı direnmek ve Müslüman yurdundaki hastane, mektep, yetimhane gibi yerlerde Müslümanların arasına girmek suretiyle Hristiyan dinini yaymak için Müslümanlar arasına yerleşmek kararı alınmıştır. Hristiyanların bu din yayma planları 1920 yılında Doğu Türkistan'da da yaygınlaşmıştır. Bu bölgede bin yıldan fazla Hristiyan dini yayma faaliyetinde bulunmuş ve Hristiyan papazları İslam dinine meydan okumuştur. Tüm bu yaşanan olumsuz tablonun karşısında duran kaşgar müftüsü Abdülkadir Damolla'ya bu müşkül vazife üstlenmiştir.¹⁶⁴

Aynı zamanda Abdülkadir Damollam, her gün sabah namazından sonra akide ve tefsir derslerini başlatmıştır. Çünkü halkın dini kimliğinin iyice farkında olması için insanları hızla uyandırması lazımdı o nedenle Kaşgar'daki Çin valisinden yayın için icazet almak istemiş. Ama İngiliz, İsveç ve Rus misyonerleri Abdülkadir Damolla karşılıklarına nasıl çıkacağını bildiğinden izin verdirmemiştir. Son gün cami hocalarına mektup göndererek Kaşgar'daki tüm öğrencileri ve halkı ayaklandırmış ve sokaklar misyonerlere karşı harekete geçmiştir. Ayrıca Hristiyanların matbaa makinası ve çalışacak yerlerinin tümü Abdülkadir Damolla başta olmak üzere Müslümanlar tarafından yakıp yıkmıştır.¹⁶⁵

Bu olaylar ardından çok şok yaşayan Hristiyanlar Çin valisine şikâyetinde bulunmuş ve Abdülkadir Damolla'yı yok etme planları yaparak bir vatan haini katil satın almışlardır. 16 Ağustos 1924 yılında sabah namazına yeni kalkmış Damolla kendi evinde şehit edilmiştir. Abdülkadir Damolla'nın vefatından sonra kendisinin bizzat yetiştirdiği talebelerin çoğunu

¹⁶² Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s.21.

¹⁶³ Kurban Nur Ahmet, *Doğu Türkistan Araştırmaları*, s. 52

¹⁶⁴ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s.18

¹⁶⁵ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s.18.

yakalatmak için Çin valisi emir vermiştir. Maalesef öğrencilerin bir kısmı yakalanmış diğerleri komşu devletlere kaçmışlardır.¹⁶⁶

2.1.4. Abdulkerim Han Mahdumun İlmî Hayatı

Abdulkerim Han Mahdum 1933 yılında kurulan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyetinin kurucularından biridir. Mahdum aynı zamanda dini bilgisi çok kuvvetli bir âlim ve Kaşgar valisi olmuştur. Mahdum 1870 yılı Kaşgar'da marifetli dini iyi olan Ablimit Hacı'nin ailesinde doğmuştu.¹⁶⁷ Abdulkerim Han Mahdumun dedesi Abdülkadir Kadı 19 yüzyılın son dönemlerinde Kaşgar Kadısı olmuştur. Mahdumun dedesi aynı zamanda Arap dili, Paris dili, Ordu dili ve Türk dili gibi birçok dile sahip olmasına rağmen fıkıh alanında çok yetkili alımdır. Abdulkerim Han Mahdum ilk dini eğitimini babası Ablimit Hacı'da almıştır. Mahdum ailedeki eğitimden sonra 1875 ten 1905 yılına kadar mahale medresesinden Hanlık medreseye kadar yüksek eğitim yerlerinde 20 senelik ilmî hayatını sürdürmüştür.¹⁶⁸

Doğu Türkistan'daki iş adamlarından biri olan Bavudun ve Musabayıv abi kardeşler her sene sınavda puanı iyi olan çok zeki ve akıllı talebelere burus vererek yurt dışına gönderecekti. 1892 yılındaki sınavda iyi puanla seçilmiş olsa bile yaşının küçük olduğundan dolayı yurt dışına gidememiştir.¹⁶⁹ Abdulkerim Han mahdum 1913 yılına geldiğinde Yusuf Kokeni, Vilhan Bay, Sopahun Niyaz ve İmin Tamçı gibi kişiler ile bir yeni Mektep açmıştır. Bu yeni eğitim sisteminde açtığı ilk sınıfı 26 öğrenciyle başlamış ve bu sayılar çoğalmaya başlamıştır. Mahdumun bu Mektebi genişletme amacıyla Musabayıv kardeşlerin aracılığıyla Türkiye'den Ahmet Kemal, Ebubekir Efendi, İmir Molla, Abdurrahman Efendi ve Mükerrerrem Kari gibi Hocaları teklif etmiştir.¹⁷⁰ Mahdum 1924 yılından itibaren bir taraftan fen bilimleriyle öğrencileri geliştirmesiyle birlikte halkı cehaletten kurtarmaya hareket etmiş. Diğer yandan ise Sovyetler birliğinden okul' spor ve medeniyet malzemeleri getirerek çevredeki kişileri yeni eğitim sistemiyle aydınlatma hareketinde bulunmuş. Ancak Mahdumun yaptığı bu faaliyetten

¹⁶⁶ Tursun Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s.19.

¹⁶⁷ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s.23.

¹⁶⁸ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s.24.

¹⁶⁹ Huştar, Şirip, *Xinjiang'in, Yakın Zaman Tarihindeki Meşhur Şahıslar*, s.251.

¹⁷⁰ Huştar, Şirip, *Xinjiang'in, Yakın Zaman Tarihindeki Meşhur Şahıslar*, s.252.

çok rahatsız olan Rus ve İngiltere hükümetleri Çin hükümetine şikâyet etmiştir. O nedenle Abdulkerim Han Mahdumu 1924 ile 1933 yılına kadar hapisce attırmıştır.¹⁷¹

2.1.5. Abdulkerim Han Mahdum Siyasi Hayati

Abdulkerim Han mahdum eğitim aldığı dönemlerden itibaren dünya siyasetine bakışı diğer talebelere farklı gözle bakıyordu. Mahdumun eğitimi bitmesinin hemen ardından ticaret amacıyla 1907 ile 1911 yılı arasında iki defa orta Asya'daki memleketlerdeki yeni siyasetleri gözetmek için çıkmıştır. Mahdum orta Asya'daki Türk siyasetçi ve ileri görüşlü alimlerin sohbetinde çok bilgiye sahip olmuş. Bu ziyaretini sonlandıran Mahdum Kaşgar'a döner dönmez ilk yaptığı iş ise Yusuf Ahun isimli bir kişinin desteği ile fen bilimleri eğitecek mektep açmış.¹⁷² Ancak bu mektep çok gitmeden Çin milliyetçi hükümetinin dikkatini çekmiştir. Mahdumun açtığı bu mektepte asker eğitiyor diye iftirayla karalayarak mektebi kapatmış ve Ahmet Kemal gibi Türkiye'den getiren öğretmenleri yakalayıp Türkiye'ye geri göndermiştir. Aynı zamanda Mahdum Doğu Türkistan İslam Cumhuriyetinin eğitim bakanı olmuştu. Ayrıca 1933 ile 1937 yıl arasında eğitim bakanlığını üstlenen Mahdum devletin tüm imkanlarıyla eğitim sistemi iyi bir şekilde geliştirmiş.¹⁷³

Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti 1937 yılı Rus, İngiltere ve Çin gibi emperyalist güçlerin müdahalesi Müslüman dünyasının yetim bırakması nedeniyle düşmüştü. Ancak devletin düşmüş olmasına rağmen Mahdumun bölgedeki siyasi gücü güçlü biçimde devam etmiş. Mahdumu 1938 yılına geldiğinde Sovyetler Moskova'ya dostça ziyaret çağırısında bulunmuş. Çünkü Mahdumun halkı tekrar ayaklandırabilecek mi ya da ne yapacağını öğrenebilmek Rus ve Çin hükümetleri için çok önem taşımıştır.¹⁷⁴

Abdulkerim Han Mahdum Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti yıkıldıktan sonra siyasetten, millet ve vatan sevgisinden uzak kalmamıştır. Aynı zamanda Mahdum eğitim bakanı olduğu dönemlerde yetiştirdiği talebelerle ve siyasi iradesi güçlü söz sahibi olan kişilerle hep münasebette kalmıştır. Ayrıcalık 1944 yılında Doğu Türkistan Cumhuriyeti Gulcu'da ilan edilmesinin hem ardından Kaşgar'da siyasi mücadelesini tekrar başlamış ve bir askeri ordu kurmuştur. Mahdum siyasi önder olduğundan dolayı bu orduyu Kaşgar'ın çevresindeki ilçe ve

¹⁷¹ Huştar, Şirip, *Xinjiang'in, Yakın Zaman Tarihindeki Meşhur Şahıslar*, s. 256.

¹⁷² Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s.25.

¹⁷³ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s.27.

¹⁷⁴ Huştar, Şirip, *Xinjiang'in, Yakın Zaman Tarihindeki Meşhur Şahıslar*, s. 258.

köylerden hızla toplamıştır.¹⁷⁵ Ayrıcalık Mahdum Doğu Türkistan'ın Batısında büyük bir orduyu kurmuş ve Kaşgar başta olmak üzere civardaki bölgelerde Çin'e karşı askeri üstünlüğüne sahip olmuştur. Çin ve Rus ajanlarının çok güçlü takip altında olmasına rağmen Abdülkerim Han Mahdum kurduğu bu orduyla 15 Ağustos 1945 yılı Kaşgar civarındaki 10 ilçedeki milliyetçi Çin hükümetinden geri almıştır. 1 Temmuz 1946 yılı Doğu Türkistan'ın %80 toprağına sahip olan bu cumhuriyeti Çin dünyanın büyük güçlerle baskı yaparak milliyetçi Çin ile birleşerek hükümet kurmaya mecbur bırakmıştır. Bu birleşme hükümet Mahdumun tüm işlerinden haberdar olabilme amacıyla Kaşgar valisi tayin etmiş ve bu olaylar 1949 Kızıl Çin'in işgaline kadar devam etmiştir.¹⁷⁶

25 Eylül 1949 yılı tüm Doğu Türkistan'ı işgal etmesinin ardından bölgedeki alimleri bir taraftan türlü iftiralarla suçlayarak hapis cezası vermiş diğer taraftan ise tüm halktan yetim bırakmıştır. Ama Abdülkerim Han Mahdumun gücünü önemseyen Kızıl Çin Kaşgar'ın valiliğiyle birlikte birkaç makam vererek takibe alınmıştır.¹⁷⁷ Doğu Türkistan maarif sisteminde çok önemli hizmetler yapan Mahdum hayatı sonuna kadar işgalci güçlerle hep mücadelesi devam etmiş.

2.1.6. Sabit Damolla'nın İlmî Hayatı

Sabit Damolla (ö1360/1941) Abdülkadir Damolla'nın bizzat kendisi yetiştirdiği talebelerinden biri ve aynı zamanda Doğu Türkistan devlet atasıdır. Ayrıca Sabit Damolla meşhur siyasetçi, tefsir âlimi, hitabeti kuvvetli, Arapça dili uzmanı ve Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kurucusu ve devletin başbakanı olmuştur.¹⁷⁸ Sabit Damolla (1300/1883) yılında Atuşun Azak mahallesinde Abdülbaki isimli bir tüccar ailesine doğmuştur. O ilk eğitimi Azak'ta Ali Mahun isimli hocada sonra Kaşgar Hanlı Medresede ve Abdülkadir Damolla da eğitim görmüştür. Damolla 1910 ile 1914 yıl arasında Buhara'da yüksek eğitimini bitirmiş ve büyük alim sıfatıyla Doğu Türkistan'a dönmüştür.¹⁷⁹

¹⁷⁵ Huştar, Şirip, *Xinjiang'in, Yakın Zaman Tarihindeki Meşhur Şahıslar*, s. 259.

¹⁷⁶ Huştar, Şirip, *Xinjiang'in, Yakın Zaman Tarihindeki Meşhur Şahıslar*, s. 262.

¹⁷⁷ Huştar Şirip, *Xinjiang'in, Yakın Zaman Tarihindeki Meşhur Şahıslar*, s. 263.

¹⁷⁸ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s.72.

¹⁷⁹ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s.72.

Sabit Damolla ilk eğitimi kendi mahallesinde bitirmesinin ardından Kaşgar Hanlık Medresesine gelmiştir. Kaşgar Hanlık Medresesi o dönemin en eski dini ilimleri boyunca akademik şekilde yüksek eğitim verebilecek bir kurumdu. Aynı zamanda Sabit Damolla Kaşgar Hanlık Medresede ilim tahsil aldığı dönemlerde hocası Abdülkadir Damolla'dan Akide ve İslam siyaseti boyunca kendisini geliştirdiği ortaya çıkmıştır.¹⁸⁰ Ayrıca söz konusu Sabit Damolla'nın akademiye yüksek neticeyle bitirmesinin ardında hocaları Abdülkadir Damolla ve Mamut Ahu'nun tavsiyeleriyle 1910 yılın ile 1914 yılına kadar Buhara'da eğitimi devam etmiştir. Sabit Damolla Buhara'daki eğitim müfredatını çok iyi neticeyle tamamlamış ve aynı zamanda Gulca eyaletine dönmüştür. Aynı zamanda Gulca eyaletinde ise bir süre ilim adamlarıyla siyasi faaliyetlerde bulunmuş ve bir süre sonra Kaşgar'a dönmüştür.¹⁸¹

2.1.7.Sabit Damolla'nın Siyasi Hayati

Sabit Damolla Buhara'dan çok güçlü ili kuvvetle 1919 ya da 1920 yılında Kaşgar'a döndüğü dönemde bölge ağır tehlike içinde kalmıştır. Çünkü o dönemlerde Avrupalı Hristiyanlar Kaşgara'da çok güçlü şekilde Müslümanları kendi davet ediyordu. Ancak bu olayları Abdülkadir Damolla, Kutluk Hacı Şevki gibi büyük yetenekli alimle Kaşgar'daki tüm öğrencileri ve kalpte îman sevgisi olan herkesi sokaklara davet ederek bunların oyununu bozmuştu. Sabit Damolla'nın ilk yaptığı siyasi hareketi ise üstadı Abdülkadir Damolla la beraber tüm Doğu Türkistan'ı Hristiyanlaşma planı önlemiş. Aynı zamanda bölgedeki halkı Hristiyan Dinine karşı bir ortamı ortaya çıkarmaya başarmıştır.¹⁸²

Abdülkadir Damolla başta olmamak üzere Sabit Damolla ve Kutluk Hacı Şevki gibi hocalar tertip ettiği bu Hristiyan Din dağıtıcılara karşı yapılan eylem Batılı bir kısım devletleri çok rahatsız etmiştir. Ondandır dolayı Sabit Damolla Kaşgar'da kalamazdı çünkü Hristiyanların kendi dinlerini dayatma politikaları devam etmekteydi. Abdülkadir Damolla'nın şehit edilmesiyle birlikte tüm yetişmiş olan âlimleri yok etme kararı Rus, İngiliz ve Yagzinşig hükümeti tarafından alınmıştı. O nedenle Sabit Damolla İli vilayetine gitmek zorunda kalmış

¹⁸⁰ Kurban, Nur Ahmet, *Doğu Türkistan Araştırmaları*, s. 92.

¹⁸¹ Kurban Nur Ahmet, *Doğu Türkistan Araştırmaları*, s.93.

¹⁸² Tursun Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s.73.

çünkü tüm bölgede Sabit Damolla gibi âlimler aranıyordu.¹⁸³ Doğu Türkistan'da 1348/1928 yılında Yagzigşin'nin, hükümetinin Dış İşleri Bakanı Pen Yavnen tarafından öldürülmesi bölgede siyasi dengelerin değişmesine neden olmuştur. Çünkü bu Pen, Türklere ve Müslümanlara bölgede verilen ticaret, eğitim ve bazı imtiyazlardan duyduğu rahatsızlık nedeniyle öldürmüştü. Böylece Müslümanlara ve Türklere daha çok zulüm yapmak istiyordu. Ancak bu Pen Yavnen'in Doğu Türkistan'a vali olmasını istemeyen Çinli Cin Şurin isimli askeri kumandan, Pen Yavnen'i öldürerek Doğu Türkistan bölgesine vali olmuş ve tüm Türklere ağır vergi kesmeye başlaması bölgedeki tüm Müslümanların ayaklanmasına sebep olmuştur.¹⁸⁴

Sabit Damolla ve hocası Abdülkadir Damolla başlattığı bu mücadelede nedeniyle bölgede gün geçtiğince önlemek için zulmü artırmıştır. Bu zulme baş eğmeyen halk ilk olarak Doğu Türkistan'ın doğu batısındaki Kumul velayetinde, Hoca Niyaz Hacı başta olmak üzere milli mücadele için ayaklanmışlar. Aralık 1932 yılında ise Mahmut Muhiti ve Maksut Muhiti isimli iki kardeşler kumandanlığında Turfanda silahlı karşılık hareketi başlatmış. Bu halk mücadelesi hızlı şekilde yayılmasıyla birlikte civardaki şehirlerde de etkisini göstermeye başlamıştır.¹⁸⁵

Bu dönemlerde Doğu Türkistan'ın Gulca eyaletinde bir kısım âlimler, siyasetçiler ve zengin kişilerle toplantı yapmış. Ayrıca bu toplantının maksadı ise vatanın anca bu zulümden silahlı mücadelen başka bir çıkış yolunun olmadığı kararı alınmış. Sabit Damolla bu toplantıda Doğu Türkistan İslam en önemli siyasi liderinden biri Muhammet Emin Buğra ile tanışmış.¹⁸⁶ Aynı zamanda bu iki âlim, in siyasi gayesinin aynı olması bazı hizmetleri ikiye ayırmış. Sabit Damolla ise İslam coğrafyalarındaki siyasetçi, âlimler ile irtibata geçmesi ve onların da desteğini alma niyetiyle bu iki lider ayrılmıştı. Sabit Damolla, 1931 yılında ilkbaharda hac bahanesiyle dış dünyadaki siyasetçi ve âlimlerle bir araya gelmek için sefere çıkmıştı. Sabit Damolla bu hacdan sonra Mısır, Hicaz ve Türkiye gibi ülkelerdeki büyük âlimlerle, Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti kurulduktan sonra yapılacak işler ve devletin nasıl ayakta kalacağı konusunda istişareler yapmışlardır.¹⁸⁷ Bu âlimlerin içinde Dr. Reşid Rıza, Mecid Kerdi, İbrahim Gazali, Abdul Kudüs Ensari ve Tatar âlimi Abdureşit İbrahim gibi âlimlerle istişare yapılmış ve tavsiyelerde bulunulmuştur. Sabit Damolla 1932 yılı Kasım ayında yurt dışındaki

¹⁸³ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s.73.

¹⁸⁴ Buğra, Mehmet Emin, *Şarkı Türkistan Tarihi*, s.379.

¹⁸⁵ Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan Davası*, s.160

¹⁸⁶ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhr 100 Uygur*, c. 2. s. 74

¹⁸⁷ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 75

ziyaretlerini tamamladıktan sonra Hindistan yoluyla Hoten'e dönmüş. Sabit Damolla, sefer esnasında gördüğü ve duyduğu bilimlerle 24 Şubat 1933 yılında Mehmet Emin Buğra ile Hoten 'de silahlı hareketini başlatmış. İşgalci Çin Ordusuna karşı başlattığı bu savaş hızlı biçimde Hoten civarlarındaki ilçe ve köyleri ele geçirmiştir. Sabit Damolla baş danışman, Muhammet Emin Buğra kumandan ve Muhammet Niyaz dini dahi olarak Hoten İslam Hükümetini kurmuştur.¹⁸⁸ Bu Hoten İslam Hükümeti 1933 yılın temmuz ayına kadar tüm Doğu Türkistan'ın toprağının %31'ni yeni Çerçen ile Kaşgar Yinsar arasındaki çok geniş toprağa kısa süre içinde hâkim olmuştur. Sabit Damolla 20 Temmuz 1933yılın'da 1000 civarında askerlerle Kaşgar topraklarını işgalci güçlerinin elinden geri almış. Çünkü Damolla'nın büyük gayesinin gerçekleştirebileceği yerin Kaşgar olduğunu çoktan düşünmüştü.¹⁸⁹

Kaşgar'a Allahuekber sedasıyla gelen Sabit Damolla yerli siviller tarafında çok güzel karşılanmıştı. Aynı zamanda Kaşgar'da çok güçlü siyasete karşı karşıya gelen Sabit Damolla hemen bazı çözümlerin medya olduğunu düşünmüş. Ayrıca sabit Damolla gündüzü siyasetle meşgul olsa gecesi ilmi, dini, siyasi konularda gazeteye ve dergilere makaleler yazmıştı. Çünkü bu medya Savaş'ının ne kadar önemli olduğunu bilen ve ondan önemli faydalanmıştır. Sabit Damolla vatan, millet ve dini için bir dakika bile zamanı boşa harcamasını istemeyen gerçek bir devlet adımı olduğunu göstermiştir.¹⁹⁰

1933 yılı yaz aylarında Kaşgar'da dört büyük güçle karşı karşıya kalan Damolla kendisinin siyasete mahir olduğundan dolayı meseleyi iyice düşünerek bertaraf etmiş. Sabit Damolla aynı zamanda bazı teşkilat liderleriyle istişare ederek meseleyi halletse de diğer taraftan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyetinin temel hizmetlerini başlamıştır.¹⁹¹ Aynı zamanda Sabit Damolla ile Mehmet Emin Buğra'nın çalışmasının ardından 12 Kasım 1933 yılında Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Ayrıca bu Cumhuriyeti'n ilan edildiği dönem ise İngiltere'nin Asya'ya tecavüz planı gerçekleştiği bir döneme doğru gelmişti.¹⁹² Aynı dönemde Liyu Zışav isimli Çinli tarihçi yazdığı bir eserinde Sabit Damolla'yı Başbakan yaparak bu İslam Cumhuriyetini İngiliz Hükümeti ortaya çıkardığı iddiasında bulunmuştur. Bu tarihçi tarafından

¹⁸⁸ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 75

¹⁸⁹ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 79.

¹⁹⁰ Tursun, Muhammed, Uygur, a.g.e, s.80.

¹⁹¹ Rozi, Yalkun, *Uyanmaya Başlayan Ecdat Ruhü*, s.362.

¹⁹² Rozi, Yalkun, *Uyanmaya Başlayan Ecdat Ruhü*, s.363.

Sabit Damolla'yı bizzat İngilizlerin yetiştirdiğini iddia etse bile bunun bir dayanağı olmadığı söylenmektedir.¹⁹³

Aynı zamanda Sabit Damolla Mısır'da yayınlanan Arapça Mayık ve Manar adındaki gazetelere bir süre makaleler göndermiştir. Sabit Damolla'nın Doğu Türkistan İnkılâbı isimli Mısır'daki Arapça gazetede yayınladığı makalesinde Müslüman dünyasının manevi destekte bulunmasını söylemiştir.¹⁹⁴ 1352 yılı Ramazan ayında Manar dergisinin 6. sayısında Doğu Türkistan'daki tüm inkılabın cereyanına yer vermiştir. Aynı zamanda Sabit Damolla'nın Doğu Türkistan İslam Cumhuriyetinin kuruluş sürecinde, siyasi hayatındaki bir kısım zorluklar, dünya alimleri içindeki büyük bir alim olduğunu kaleme almıştır.¹⁹⁵

İşte zulmün çok ağır olması nedeniyle 1931 yılı şubat ayında Doğu Türkistan'ın doğusundaki Kumul eyaletinde halk ayaklanmıştı. Bu halk hareketi 1932 yılı Aralık ayında Turfan'a sonra hızla tüm bölgeye yayılmıştır. 1933 Ocak Ayı'na geldiğinde Kaşgar'da başlayan bu savaş büyük başarıyla neticelenmiştir. 12 Kasım 1933 yılında Kaşgar'da Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ilan edildi ve Cumhurbaşkanı Hoca Niyaz Hacı, Başbakan ise Sabit Damolla olmuştur.¹⁹⁶

Sabit Damolla millet için devletin nasıl önemi olduğunu her bir konuşmasında tekrarlayarak bu İslam Cumhuriyetinin temel hizmetlerini sonunda bitirmiştir. Bu yeni cumhuriyetin bayrağı, devlet arması, devletin anayasası, parası, bakanlar kurulu ve pasaportu gibi bir devlet olabilecek her şeyi tamamlamıştır. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyetinin devlet sistemi şu şekilde olmuştur.¹⁹⁷

CUMHURBAŞKANI	: HOCA NİYAZ HACİ
BAŞBAKAN	: SABİT DAMOLLAM
ERKÂN-I HARBİYE REİSİ	: GENERAL MAHMUT MUHİYİ
İÇİŞLERİ BAKANI	: SEYİTZADE YUNUS BEK
DIŞİŞLERİ BAKANI	: KASIM CAN
EĞİTİM BAKANI	: ABDÜLKERİM HAN MAHDUM
EVKAF BAKAI	: ŞEMSETTİN TURDİ
ADALET BAKANI	: ZARİF KARİ

¹⁹³ Rozi, Yalkun, *Uyanmaya Başlayan Ecdat Ruhu*, s.364.

¹⁹⁴ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 81.

¹⁹⁵ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 82.

¹⁹⁶ Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan Davası*, s.160.

¹⁹⁷ Oğuzhan, Hidayet, *Doğu Türkistan, Esaret ve Zulmün Gerçek Yüzü*, s. 42.

ZİRAAT VE TİC. BAKANI : ABDUL HÜSEYİN

MALİYE BAKANI : ALİ AHUN

HARBİYE BAKANI : ORZA BEK

SAĞLIK BAKANI : ABDULAH HANİ

Yukarda zikrettiğimiz gibi bakanlar vazifeye koyulmasıyla birlikte 12 kasım 1933 yılı Kaşgar halk meydanında Sabit Damolla'nın Yüz Binlerce insanlara hitap etmesiyle ilan edilmiştir.¹⁹⁸ Sabit Damolla meydanlara dolduran insanlara yaptığı hitabın 'da devletin adı Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti, bayrağı ay yıldızlı gök bayrak ve anayasanın Kur'ân-i Kerim olacağını ilan etmiştir. Sabit Damolla'nın bu konuşmasının ardından çok sevinen halk şunun gibi şiirler okumuştur.¹⁹⁹

***ORDUMUZ ALTIN ORDU
BAYRAĞIMIZ GÖK BAYRAK
TÜRKİSYAN TÜRK YURDU
TÜRKİN OLACAK***

Kaşgarda kurulan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti, maddi ve manevi desteğin tümünü halktan alarak kurulmuş ve hiçbir yabancı devletin desteğini almadan 30 maddelik anayasasını ve bugünkü gök bayrağımızı devlet bayrağı yaparak Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ilan edilmiştir.²⁰⁰ Bu yeni kurulan İslam Cumhuriyeti özellikle Rusları oldukça rahatsız etmiştir. Çünkü bu mücadele Rusların işgali altındaki Batı Türkistan'daki Türk memleketlerine kadar yayılmasından endişe ediyordu.

Sovyetler birliği ile Kızıl Çin birliği Doğu Türkistan İslam Cumhuriyetini yıkmak için tekrar harekete geçmiş. Hiçbir dayanağı olmayan bu İslam Cumhuriyeti ise askeri dengesizlik nedeniyle büyük iki güç arasında Nisan1937 yılına kadar ayakta kalmış. Aynı zamanda Stalin hükümetinin talimatıyla Cumhurbaşkanı Hoca Niyaz Hacıyı 1938 yılına geldiğinde hapiste şehit etmiştir.²⁰¹

¹⁹⁸ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 84.

¹⁹⁹ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 85.

²⁰⁰ <https://akademiye.org/tr/?p=5107,Arşiv,2022>, s.7. 17.06.2023.

²⁰¹ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 93.

20. yüzyılda Uygurlar içinden yetişen meşhur siyasetçi, büyük dini alim, Doğu Türkistan İslam Cumhuriyetinin kurucusu, yetenekli Tefsirci, Natık, Tarihçi, Arap dil uzmanı ve devlet gazi Sabit Damolla'yı siyaset hilesiyle yakalamış. 1941 yılında kızıl Çin hükümeti tarafından hapiste şehit etmiştir.²⁰²

2.1.8. Sabit Damolla'nın Eserleri

Sabit Damolla iyi bir siyasetçi ve büyük alim olmasına rağmen aynı zamanda muhteşem bir yazar olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Sabit Damolla sabahtan akşama kadar siyasi işlerle meşgul olsa da geceleri bir süre eserlerini yazmıştır. Sabit Damolla 1925 yılında Gulcu eyaletinde Hz. Peygamber (s,a,v) hayatı isimli eserini tercüme yapmıştır. İlk başlattığı bu eser 1927 yılında *Şirin Kelam* adıyla taş baskısını yayınlamış ve bölgedeki en meşhur eser olarak yer almıştır. Bu eserin 5.yayını 2000 yıl şubat ayında Suudi Arabistan Kralı Fehdi Kur'ân neşri Akademisi tarafından yayınlanmıştır. ²⁰³

Sabit Damolla'nın biz yukarda zikrettiğimiz gibi Arap dünyasındaki bir kısım gazete ve dergilere makaleleri yazdığı gibi *el-Kasidetu 's-senniyye fi akideti's-sünniyye* adında Arapça Şiir eserini ortaya çıktığı söylenmektedir. Damolla Sabit yazdığı şu eserinin yüzden fazla çeşit olduğu ve onun da moren dönemdeki yenilikçi alimlerin akli hayatı üzerine gösterdiği çabasının ne kadar önemli olduğunu yansıtmıştır. ²⁰⁴

Aynı zamanda Sabit Damolla'nın kaleme aldığı diğer eseri ise ibn -Malik'in (ö.672/1274) *Elfiye* adlı eserine Arapça şerh yazdığını görmekteyiz. Dolayısıyla bu eserlerin Arap dilinde yazılmasına çok ihtiyaç olduğunu beyan etmiştir. Sabit Damolla'nın yaptığı bu çalışmalarından dolayı dini ilimler konusunda yüksek bilgi sahibi olduğu ve aynı zamanda Arap dil uzmanı olduğunu görebiliriz. ²⁰⁵

Sabit Damolla *Şerhi Elfiye* (شهرهى نلفيه) isimli meşhur eserinde siyasi mücadele dışında milletin din ve Arap dili öğrenmesinde büyük adımları attığına yer vermiştir. Aynı zamanda sabit Damolla *Ruşen Beyan Türki Tefsir e-l Kur'ân* (رؤشمن بيان تفسير ؤل قورئان),ve *Âkide Cevherleri*(نقده جشوهسرليرى) gibi nadir eserleri bizim günümüze kadar ulaşmıştır. Sabit Damolla kendisini on iki senelik sefer hayatında *İslam Kanunu* (ئىسلام قانۇنى), adında iki ciltli

²⁰² Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 99.

²⁰³ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 96.

²⁰⁴ Kurban Nur Ahmet, *Doğu Türkistan Araştırmaları*, s.96.

²⁰⁵ Kurban Nur Ahmet, *Doğu Türkistan Araştırmaları*, s.96.

bir eseri kaleme almak niyet etmiştir. Maalesef Kızıl Çin ile arasındaki mücadele nedeniyle bu eseri tamamlayamamıştır.²⁰⁶

2.1.9. Muhammed Zarîf Kari Hacı'nın İlmî Hayatı

Muhammed Zarîf 1872/ 1958 yılında Özbekistan'ın Taşkent şehrinde bir Özbek ailesinde doğmuş. O Kur'ân Kerim eğitimini kendi mahallesindeki Kökeldaş Medresesi'nde tamamlamıştır. Muhammed Zarîf 15 yaşına geldiğinde Türk coğrafyasının bir parçası olan Doğu Türkistan'ın Kaşgar şehrine göç etmiş ve oraya yerleşmiştir.²⁰⁷ Yarım kalan eğitimini Kaşgar'da devam ettiği söylenmektedir. Muhammed Zarîf Kaşgar'da eğitiminin devam ederek yetişkin bir alim olmasına rağmen hocalar ve talebeleri konusu hakkında kaynaklara baktığımızda hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

Aynı zamanda Muhammed Zarîf Kaşgar'da eğitim aldığı dönem 'de ise birinci dünya savaşı nedeniyle tüm bölge çok ağır krize maruz kalmıştır. Öyle zor zamanda aldığı eğitim Muhammed Zarîf'in çok yetenekli alim olduğunu göstermiştir. O dönemlerde İslami ilimleri yakın almasıyla birlikte Arapça, Farsça ve Türk dillerine iyice sahip olduğu söylenmektedir. Bazı kayıtlara baktığımızda Muhammed Zarîf'in iyi bir siyasetçi, tarihçi ve felsefe ilimlerinde mükemmel bilgi sahibi olduğu kayıtlara geçmiştir.²⁰⁸

2.1.10. Muhammed Zarîf Kari Hacı'nın Siyasi Hayatı

Muhammed Zarîf eğitim hayatı biter bitmez ilk siyasi hayatını Kaşgar'da kurulan İstiklal Cemiyeti adında kurulan siyasi teşkilata katılmasıyla başlamış. Bu teşkilata Sovyetler birliğinden kaçarak gelen dini alimler ve Mücahitler bazı siyasetçilerin katıldığı söylenmektedir. Çünkü aynı zamanda Muhammed Zarîf Çin işgalci güçlerine karşı Kumul ve Hoten' de başlanan Cihat'a katılmıştır.²⁰⁹ Doğu Türkistan İslam Cumhuriyetinin devlet atası Sabit Damollam tarafından 12 Kasım 1933 yılı ilan edilen İslam Cumhuriyetinde adalet bakanı olarak görev almıştır. 1934 yılı Mart ayında Çin güçleri tarafından tutuklanarak hapse atılmıştır.²¹⁰

²⁰⁶ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhu 100 Uygur*, c. 2. s.97.

²⁰⁷ Kurban Nur Ahmet, *Doğu Türkistan Araştırmaları*, s.150.

²⁰⁸ Zarîf, Muhammed, *Zarîf Tefsiri*, c. 1. s.7.

²⁰⁹ Zarîf, Muhammed, *Zarîf Tefsiri*, c. 1. s.7.

²¹⁰ Zarîf, Muhammed, *Zarîf Tefsiri*, c. 1. s.8.

Rus ve Çin güçlerinin ortak müdahalesi nedeniyle bu genç İslam Cumhuriyeti'nin yıkılması ve Muhammed Zarîf'in hapse atılması bölgede işgalci güçlere karşı hareket değişmemiş. Aradan çok geçmeden 1941 yıl çıkmış ve Doğu Türkistan'ın Kuzeyine yer alan İli vilâyetine göç etmiştir. ²¹¹

Doğu Türkistan halkı işgalci güçlere karşı hiçbir zaman pes etmediği gibi bu defeda İli bölgesi alevlenmiştir. Zarîf Karî Hacı bu mücadele hareketine yakından destek verdiği ve 12 Kasım 1944 yılında kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyetini kurucularından biri olduğu söylenmektedir. Bu kurulan hükûmetin Şarî Mahkemesinde baş kadı olarak yeniden görevlendirilmiştir. ²¹²

Muhammed zarîf'in bu hizmeti 1949 yılına kadar devam etmiştir. Kızıl Çin 1949 yılı işgalinden sonra ölkelik hükümetin istişare kurulunun bölüm başkanı ve İslam cemiyetinin başkan yardımcılığına atanmıştır. Zarîf karî Hacı bu görevini 1958 yıl hayatının sonuna kadar devam ettirmiş. Kızıl Çin bu iki cumhuriyette önemli hizmetlerde bulunan tefsirci, Tarihçi ve aynı zamanda iyi bir politikacı olmasına rağmen görevlendirmiştir. Çünkü Muhammed Zarîf'e benzeyen bir kısım yetenekli alimleri göze yakın tutarak takip altında tutma amacı olduğu söylenmektedir. ²¹³

2.1.11. Muhammed Zarîf Kari Hacı'nın Eserleri

Muhammed Zarîf Doğu Türkistan'da kurulan iki cumhuriyette çok çetin savaflara girerek bu devlete büyük katkılarda bulunmuştur. Bu cumhuriyetlerde önemli hizmetlerde bulunmasına rağmen birçok önemli eserleri yazdığı söylenmiştir. Muhammed Zarîf'in dört adet tefsiri olduğu onların içinde ilk olduğu Amme Yetesâelûn olup o 1925 yıl ile 1937 yıl arasında yazılıp Kaşgar'da yayınlanmıştır. Bu tefsir ikinci defa Katar'ın başkenti Doha'da Hasan Abdülmecid el-Meayirci tarafından 1987 yılında ofset olarak yeniden yayınlanmıştır. ²¹⁴ Muhammed Zarîf'in ikinci eseri ise birinci cüz adındaki tefsiri 1945 yılında Kaşgar'da yayınlanmıştır. Bu eser ise Fâtiha süresinden başlayıp Bakara süresin 'in 141. ayetin 'de son olduğu ve aynı zamanda bu eser 168 sayfa olduğu belirlenmiştir. Muhammed Zarîf'in üçüncü eseri ise 1925 yıl ile 1955 yılları arasında Doğu Türkistan'ın Gulca şehrinde yazılmıştır. Aynı zamanda bölgede hep devam eden emniyetsizlik, işgal, dinî kaynakları yıkıp yok etme gibi

²¹¹ Kurban Nur Ahmet, *Doğu Türkistan Araştırmaları*, s.151.

²¹² Zarif, Muhammed, *Zarîf Tefsiri*, c. 1. s.8.

²¹³ Kurban Nur Ahmet, *Doğu Türkistan Araştırmaları*, s.152.

²¹⁴ M A Suofeiya, *Muhammed Zarîf'in Tefsirinde Nes'e*, s.19.

darmadağın bir ortam nedeniyle bize zamanın 'da ulaşmamıştır. Rabbimin izniyle bu eserin Çağatay Uygur lehçesi son dönemlerde bize ulaşmıştır. Bu büyük eser 2018 yılında Çağdaş Uygurca 'ya çevrilmiş ve 7 cilt olarak İstanbul'da yayınlanmıştır.²¹⁵

Aynı zamanda Muhammed Zarîf Karî Hacı'n *Keşfu'l- Beyan Tefsiri, Evlat-Terbiyesi ve Aile Ahlakı, Perğane ve Kaşgar Tarhi, Kânun ve Adâlet* gibi hayata önem katan birçok eserlerinin bulunduğu belirlenmiştir.²¹⁶

2.1.12. Muhammet Emin Buğra'nın İlmi Hayatı

Mehmet Emin Buğra 1901 yılında Doğu Türkistan'ın Hoten şehircinde bir dini ailede dünyaya gelmiş. Buğra'nın babası Feriddin Hoca Hoten içindeki yetenekli alimlerden sayılmıştır. Mehmet Emi Buğra küçük yaşındayken babası vefat etmesi onun büyütme ve eğitimi annesi Sekine Banu'nun üstüne yüklenmiş. İlkokulu 9 yaşında tamamlayan Buğra 21 yaşına kadar Hoten ve Karakaş'ta eğitim merkezlerinde yüksek eğitimini tamamlamıştır.²¹⁷

Mehmet Emin Buğra 1922 yıl ile 1933 yılına dar Kur'ân Kerim, Hadis ve Tefsir ilimlerde müderris olduğu belirlenmiştir. Aynı zamanda Buğra'nın Arapça ve Farsî dili uzmanı olduğu ilmi yeteneği çok kuvvetli olması *Hezritim* unvanını almasına sebep olmuştur.²¹⁸

Mehmet Emin Buğra ilim tahsil dönemlerinde ise yabancı memleketler 'den gelen gazete ve dergileri toplayarak kendini fen bilimleri alanında geliştirmeye başladığını söyleyebiliriz. Çünkü Buğra 1913 yılında Türkiye'den gelen bir hocayı kendine hususi öğretmen yapmış ve yeni eğitim sisteminde ilim tahsil aldığı belirlenmiştir.²¹⁹

Buğra küçük yaşında babası öldüğü için amcacı Muhammed Niyaz'ın koruma altında eğitim hayatını sürdürmüştür. Muhammed Niyaz'ın alimler ile olan ilişkisinin iyi olması ve aynı zamanda mahir bir tabip olduğu bilinmektedir. Ayrıca Muhammed Niyaz'ın kişiler arasında Meşhur olması dünyadaki çeşitli yeni haberleri toplaması ve aynı zamanda siyasi lider olmasına sebep olmuştur.²²⁰ Mehmet Emin Buğra Doğu Türkistan'daki meşhur medreselerden biri olan Karakaş Oybağ Medresesinde eğitim almıştır. Bu Oybağ Medresesinde yüksek eğitim merkezi

²¹⁵ M A Suofeiya, *Muhammed Zarîf'in Tefsirinde Nes'e*, s. 20.

²¹⁶ Zarîf, Muhammed, *Zarîf Tefsiri*, c. 1. s.8.

²¹⁷ Buğra, Mehmet Emin, *Şarkı Türkistan*, s. xx1.

²¹⁸ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 250.

²¹⁹ Buğra, Mehmet Emin, *Seçme Eserleri*, s. 28.

²²⁰ Oğuz, Abdullah, *Muhammed Emin Buğra ve Şarkı Türkistan Tarihi*, s.12.

olduğu ve aynı zamanda bu medresede Arap ve Paris dillerinde²²¹ eğitim verebilecek duruma sahip olduğu söylenmektedir. Ama Muhammed Emin Buğra'nın hocaları hakkında kaynaklarda hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

Medrese tahsilini 21 yaşında tamamlayan Muhammed Emin Buğra Hadis ve Tefsir ilimlerinde uzman olduğu bilinmektedir. Buğra 1922 yılı ile 1933 yıllarında Karakaş Medresesinde baş müderris olarak İslâmî ilimler alanında dersler vermiş. Aynı zamanda hitabet ve ilmi yeteneğinden dolayı kısa zamanda bölgenin en saygın ve nüfuslu alimleri içinde yer almıştır.²²²

Muhammed Emin Buğra siyasi hayatının ilk kademelerini Karakaş Medresesinde hocalık yaptığını söyleyebiliriz. Çünkü müderris olduğu dönemlerde çevresindeki hocalar ve talebelerden ulaşan kişilerle kendi siyasi yolunu teşkilatlanmayla başlamış. İşgalci güçlerin Doğu Türkistan coğrafyasını siyasi, ticari, haberleşme ve kültürel olarak tüm dünyaya kapalı tutsa bile Muhammed Emin Buğra ve Sabit Damolla gibi liderlerin siyasi iradesine engel olamamıştır.²²³ Çin güçlerine karşı siyasi iradesini belirleyen Buğra milletin durumu ve onların siyasi iradesini öğrenme amacıyla 1930 yılı Doğu Türkistan'ın tüm il, ilçelerini gezmiştir. Aynı zamanda Buğra'nın milletin durumunu öğrenme amacıyla yapılan ziyaret sonunda Gulca Şehirde Sabit Damolla ile tanışmıştır.²²⁴

Bu iki liderin Gulca şehrindeki görüşme sonunda siyasi iradesinin birbirine çok yakın olması güçlerine güç katmış. Bu iki lider bakışları ise Çin işgalci güçlerine karşı silahlı mücadele yolundan başka bir yolun olmadığı bir noktaya gelmiştir. Muhammed Emin Buğra Sabit Damolla ile yapan bu istişareden hemen Hoten'e dönmüş ve işgalci Çin'e karşı yeniden örgütlenmiş. 16 Ekim 1932 yılı Nur Ahmed Buğra'nın katılmasıyla birlikte kurulan bu teşkilat kısa zamanda asker, silah ve çok büyük sermaye 'ye sahip olmuş.²²⁵ Oldukça güçlenen bu teşkilat 13 Şubat 1933 yılı akşam saatlerde yapılan bir toplantıda Muhammed Niyaz hükümdar, Sabit Damolla ise eğitim, adliye ve dini işler hizmeti ve Muhammed Emin Buğraya askeri kumandan olarak hizmetler bölünmüş. 14 Şubat 1933'te ise Hoten ilçelerinden en büyüğü Karakaş'ı 10 saatlik kısa sürelik bir savaşta geri almış ve iki ay içinde civardaki köy, kasabaların

²²¹ Oğuz Abdullah, *Muhammed Emin Buğra ve Şaki Türkistan Tarihi*, s. 13.

²²² Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 249.

²²³ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 250.

²²⁴ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 250.

²²⁵ Oğuz Abdullah, *Muhammed Emin Buğra ve Şaki Türkistan Tarihi*, s. 18.

çoğu işgalden kurtarılmış. Buğranın bu kazandığı savaştan sonra bütün Hoten iline hâkim olmasıyla birlikte Nisan 1933 yılında Hoten İslâm Hükümetini kurduğunu ilan etmiştir.²²⁶

Bu Hoten İslâm Hükümeti kuruluşunun hemen ardından Yarkent, Yenisar ve Kaşgar'daki bazı mücahitlerle irtibata geçerek Doğu Türkistan'ın Batısına milli ayaklanma hareketini yaymıştır. Temmuz ayında Abdullah Buğra ile Sabit Damolla Kaşgar civarındaki siyasi güçleri kendine çekerek işgalci güçlere karşı isyan tertiplemiş ve Kaşgar iline hâkim olmuş. Muhammed Emin Buğra ve Sabit Damolla ekiplerinin elde ettiği çaba sonunda 12 Kasım 1933 yılında Kaşgar'da Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyetini resmen kurduğunu ilan etmiştir.²²⁷

Muhammed Emin Buğra'nın bu isyan başlattığı o dönemlerde Orta Asya coğrafyalarında mili inkılaplar zirveye çıkmıştı. Çünkü Sovyetlerin Batı Türkistan'ı, İngilizlerin ise Hindistan'ı işgal ettiği dönem olduğundan dolayı özellikle dünyanın iki büyük gücü bu yeni cumhuriyetin ortaya çıkmasından çok rahatsız olmuştu. Ayrıca Stalin Hükümeti ile İngilizler işgal ettiği topraklarda kendi hükmünü sağlama alma amacıyla işgalci Çin ile iş birliği yapması sonunda bu İslâm Cumhuriyetini yıktılar.²²⁸ Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti 1934'te yıkılmış olsa bile Muhammed Emin Buğra ise 1942 yılına kadar partizanlık hareketine devam etmiştir. Çin Milliyetçi Ordusu Muhammed Emin Buğra ile yaklaşık on sene silahlı çatışmaya girmiş olsa bile maksadına ulaşamamıştı. Çin Hükümeti İsa Yusuf Alptekin'i elçi olarak Afganistan'a göndermiş ve Çin ile Müslümanlar dostluk gurubu adında bir gurup çatı altında beraber çalışacağı konusunda göndermiş.²²⁹

²²⁶ Oğuz Abdullah, *Muhammed Emin Buğra ve Şaki Türkistan Tarihi*, s. 20.

²²⁷ Oğuz, Abdullah, *Muhammed Emin Buğra ve Şaki Türkistan Tarihi*, s.21.

²²⁸ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 251.

²²⁹ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 252.

2.1.13. Muhammed Emin Buğra'nın Siyasi Hayatı

Muhammed Emin Buğra Kâbil'de verdiği karardan sonra 4 Nisan 1943 yılında İsa Yusuf Alptekin ve Mesud Sabri Baykuzi gibi siyasi liderlerin saflarına gelmiştir. Doğu Türkistan meselesinin siyasi yol ile bağımsızlığını geri alacağını düşünen Buğra aynı zamandaki Çin'in başkenti Çoçig'da yeni bir siyasi sayfa açmıştır.²³⁰ Muhammed Emin Buğra Çin Payitahtında Mesud Sabri ve İsa Yusuf Alptekinler ile yaptığı siyasi mücadelesi Doğu Türkistan bağımsızlık yolundaki en önemli hareketlerden biri olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bu üç Lider'in kendi vatanına gitme yasağı olmasına rağmen Çin devlet meclisinde Doğu Türkistan'a alakalı kanun teklifi sunmuştur.²³¹ Milliyetçi Çin Hükümeti'nin devlet meclisinde Doğu Türkistan'a alakalı kanun maddeleri talepte bulunma amacıyla üç lider kendi aralarında bir proje hazırlamışlar. Ayrıca bu yaptığı çalışmalar ise Milliyetçi Çin Hükümeti'nden bağımsızlık hariç, maarif, medya, neşriyat ve sonunda bağımsızlık hareketine yürüyeceği konusunda bir süre kanun lâyihası hazırlamış.²³² 1943 yılında Çin devleti kendi anayasasını ilan ettiği dönemde bu üç liderden Doğu Türkistan'a alakalı ekleyebilecek kânun madde sunabileceğini söylemiş. Muhammed Emin Buğra ve arkadaşları 12 Nisan 1944'te 19 maddeli kânun teklifi sunmuştur. Aynı zamanda yaptığı bu çalışmalar içinde Doğu Türkistan halkı Türk milletine mensup olduğu ve Çin anayasasının 4. Maddesindeki Xinjiang ismi Türkistan'a değiştirilecek gibi kânun teklifi sunmuşlar. En önemlisi ise bu iki madde Çin devlet meclisinde çok tartışmaya sebep olduğu ve bu siyasi faaliyetlerin Çin devlet medyalarında yayınlaması Çin'in tüm bölgesinde Türkistan meselesi iyice gündeme getirmiştir.²³³

Muhammed Emin Buğra Xinjinag değil Doğu Türkistan Şarkı Türkistanlılar Türk'tür adında yazan bir makalesi 12 Ekim 1944'te Milliyetçi Çin Hükümetinin organ gazetesinde ilan edilmiştir. Buğra'nın bu makalesi tüm Çin'deki milliyetçi Çinlilerin arasında güçlü karşılık ve münakaşaya sebep olmuştur. Buğra ve arkadaşlarının yaptığı bu siyasi çalışmalarının ardından milliyetçi Çin hükümetinin devlet atası Süncuşen (1866/1925) 'nin oğlu Dr. Sün gibi Çin milliyetçileri içinde birçok siyasetçileri kendi saflarına çekmeye başarmışlardır.²³⁴ Aynı zamanda Buğra'nın yayınladığı makalelerinin ardından Çinli tarihçi Lidugpag gibi alimler

²³⁰ Oğuz, Abdullah, *Muhammed Emin Buğra ve Şakı Türkistan Tarihi*, s.29.

²³¹ Oğuz, Abdullah, *Muhammed Emin Buğra ve Şakı Türkistan Tarihi*, s.31.

²³² Oğuz Abdullah, *Muhammed Emin Buğra ve Şakı Türkistan Tarihi*, s.32.

²³³ Oğuz Abdullah, *Muhammed Emin Buğra ve Şakı Türkistan Tarihi*, s.33.

²³⁴ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 253.

Dagubav gazetesinde Doğu Türkistan Çin toprağı diye bir süre yazıları yazsa bile Ciyenbuzen, Guru ve Ma Cugyig gibi alimler Buğra'yı sık sık ziyaret ederek biz seninleyiz diye yakından destek vermiştir.²³⁵ Çin devletinin Doğu Türkistan konusunda verdiği sözler kâğıt üzerinde kalmasıyla birlikte bölgedeki Türkleri ikinci sınıf yerinde görmesi ve milli bayrağımıza saygısızlık yaparak zulmü dahada artırmıştır. Ancak bu Çin Hükümetinin ikili siyaset oynamasından dolayı Buğra 1945 yılı sonunda Doğu Türkistan'a dönmüşler ve başkent Urumçi'de siyasi faaliyetlerini başlamışlardır. Buğra arkadaşları İsa Yusuf Alptekin ve Mesud Sabri ile ilk yaptığı iş Altay dergisi, Erik günlük Gazetesi'nde yazı yazmaya başlamış. Burma'nın amacı bir taraftan yazdığı makaleleriyle milleti uyandırma diğer taraftan Doğu Türkistan Milliyetçi Partisini kurma hizmetine başlamış ve maalesef bu partinin kuruluş hizmeti tamam olsa bile Çin ve Rus iki büyük güç hizmet yapmasına güçlü karşı durması nedeniyle resmen hizmet yapmadan dağıtmıştır.²³⁶

12 Kasım 1944 yılında Alihan Töre Başkanlığında Doğu Türkistan Cumhuriyeti ilan edildikten sonra Buğra ve Arkadaşlarını ana vatanına dönmesi Çin hükümeti yasaklamışlar. Buğra Doğu Türkistan Cumhuriyetinin bir yıl döneminde aradan tam 11 sene geçtiğinde Çin yasaklarının kalkmasından dolayı kendi vatanına dönmüştür.²³⁷ Doğu Türkistan Cumhuriyeti ile Milliyetçi Çin 2 Ocak 1946 yılında birleşik hükümet kurmuş ve bu hükümette devletin terakki yat bakanı olarak görev almış. Buğra kendi ekipleriyle dergi, gazete ve akademik çalışmalara yoğun odaklandığını söyleyebiliriz. Çünkü bazı kaynaklarda Yusuf Has Hacıp Kütüphanesi kurduğu bu kütüphanede tarih, coğrafya ve tercüme merkezinde siyaset yürüttüğü söylenmektedir.²³⁸

Doğu Türkistan Cumhuriyeti ile milliyetçi Çin hükümeti arasındaki birleşik hükümette mühim görevlerde bulunan Buğra 29 Aralık 1948'te ise Reis yardımcısı olarak görevlendirilmiştir. Buğra'nın bu yeni hizmete geldiği dönem ise Doğu Türkistan topraklarında Ruslara mail, Kızıl Çin'e, İslami ve tarafsız bağımsızlıklara mail bir teşkilatlar ortaya çıkmasıyla bölgenin durumu çok çetin hale geldiği söyleniyor.²³⁹ Sovyetler Birliği çoktan Komünist Çin ile iş birliği yaparak milliyetçi Çin hükümetini satmasıyla bölgede istikrarsızlık

²³⁵ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 253.

²³⁶ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 254.

²³⁷ Oğuz Abdullah, *Muhammed Emin Buğra ve Şaki Türkistan Tarihi* s. 35.

²³⁸ Oğuz Abdullah, *Muhammed Emin Buğra ve Şaki Türkistan Tarihi* s. 36.

²³⁹ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 255.

ve huzurunun bozulmasına sebep olmuştur. O nedenle Buğra ve onun ekipleri iyi bir siyaset yapmış ve milliyetçi Çin askeri kumandanları ile bir kış müzakerelerde bulunmuştur. Milliyetçi Çin'in sürekli kaybetmesi nedeniyle ve onların Tayvan'a geri çekilse bile Doğu Türkistan Hükümeti Tayvan'a bağlı kalma şartıyla onların elindeki silahların talebinde bulunmuştur. Milliyetçi Çin'in askeri mühimmat ve bağlı kalma konusunda reddetmesi sonunda Komünist Çin'in işgaline düşmüştür.²⁴⁰ Aynı zamanda 150.000 ordusu olan Doğu Türkistan milli ordusunun Kızıl Çin'in önünü kesmeye muktedir olsa bile Sovyetlerin arkadan vurarak çok sayıda milletin kanının dökülmesini istemeyen Buğra yurtdışına hicret etme kararı almış.²⁴¹ Buğranın İsa Yusuf Alptekin, Uygur Adil, Abdurrahim Ötkür (1923/1955), Cengiz Han Damolla (1906/1952), Hacı Yakup Anat (1920/2001), Hivir Tömür (1922/19922) gibi 53 siyasi arkadaşlarıyla 20 Eylül 1949 Urumçi 'den ayrılmış ve ikinci defa ana vatanından mahrum kalmıştır.²⁴²

Aynı zamanda çok zorluklara rağmen hicret yolunu seçen Buğra 11 Aralık 1949 yılı Keşmir'in Ladak Şehrine gelmiştir. Bunların ana vatanından çok kolay olmamasıyla birlikte en zor olan kısmı bu hicret yolunun 5 bin metre yüksek dağ üstünde olmasıdır. Muhammed Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin 1949 ile 1951 yıl arasında beraber hicret yolculuğu yapan kişileri emin bir coğrafyaya yerleştirme amacıyla bir kısım devlet ve şahıslarla iletişime geçmiştir.²⁴³ Aynı zamanda Urumçi 'den 56 kişi ile yola çıkan bu hicret ekibi Ladak şehrine gelinceye kadar 2000 küsüre yaklaşmıştı. Buğra'nın kurduğu diplomatik münasebetler içinde Birleşmiş milletler misafirler komiseri, ABD, Hindistan ve Türkiye gibi devletlere siyasi sığınılma amacıyla bir mektup yazmıştır. Ancak bu mektupların her defasındaki gibi bu devletler içinde sadece Türkiye Cumhuriyetinden cevap mektubu gelmiştir.²⁴⁴ Nihayet Doğu Türkistanlı bu misafirler için umut kapısı açılmış ve 1951 yıl aralık ayında Türkiye devleti Anadolu toprağına getirmiş. Aynı zamandaki Türkiye İçişleri Bakanı Fevzi Lutfi Kara İsmail Oğlu, Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü, bir kısım milletvekili ve gazeteciler büyük törenle karşılamıştır.²⁴⁵

²⁴⁰ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 255.

²⁴¹ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 256.

²⁴² Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 257.

²⁴³ Oğuz Abdullah, *Muhammed Emin Buğra ve Şaki Türkistan Tarihi*, s.42.

²⁴³ Oğuz Abdullah, *Muhammed Emin Buğra ve Şaki Türkistan Tarihi*, s.43.

²⁴⁴ Oğuz Abdullah, *Muhammed Emin Buğra ve Şaki Türkistan Tarihi*, s.43.

²⁴⁵ Oğuz Abdullah, *Muhammed Emin Buğra ve Şaki Türkistan Tarihi*, s.43.

Buğra 1952 yılından itibaren Türkiye’de bir taraftan konferans vererek Doğu Türkistan’daki zulüm ve işgal meselesini anlatmaya başlasa bile diğer taraftan ise gazete, dergi gibi sosyal medyadan duyurarak siyasi hayatına başlamıştır. Aynı zamanda Türk dünyasını en önemli Türk birliğini teşkilatını Kafkasya, İdil Oral ve Azerbaycan Türkleriyle kurmuş. Buğra yavuz Kızıl Çin’e karşı siyasi hareketini dün İslam Teşkilatında Doğu Türkistan’a temsilen Mekke, Tahran, Bağdat, Karaçi ve Kahire gibi memleketlerdeki toplantılarda Doğu Türkistan meselesini gündeme getirmiş.²⁴⁶ Buğra’nın en önemli hizmetlerden biri ise yıl 1953’te Türkçe Türkistan adında aylık dergi yıl 1956’te ise İngilizce Türkistan Avazı adında ve Âzadlık radyosu, Amerika Avazı gibi radyolarda Türkçe, Arapça ve Farsça dillerde Türkistan meselesini ciddi şekilde tüm dünyaya anlatmıştır.²⁴⁷ Buğra’nı İsa Yusuf Alptekin ve arkadaşlarıyla yaptığı Çin’e karşı hareketlerinden çok rahatsız olmaya başlayan Çin Hükümeti yurtdışındaki Doğu Türkistanlıları dünyaya kötü göstermeye başlamış. O nedenle Türkiye’deki ve özellikle İslam dünyasındaki Çin büyükelçisine karşı bir türlü akademik çalışmalarda bulunduğunu söylenmektedir. Türkistan meselesinde aktif faaliyetlerde bulunan Buğrayı Türkiye devlet meclisinde hükümetten bakan olma teklifi gelmiştir.²⁴⁸

Aynı zamanda Türkiye devleti Muhammed Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin’e Doğu Türkistan davasını devlet içinde, uluslararası toplantılarda anlatmasına çok büyük destekte bulunduğunu söyleyebiliriz. Buğra Türkistan topraklarını işgalci Çin’in esaretinden kurtarma yolunda çok çaba göstermiş olsa bile maalesef 14 Ağustos 1965’te hakkın rahmetine kavuşmuş. Ayrıcalık Türkiye devletinin töreniyle Ankara Cebeci Asri Mezarlığında defnedilmiştir.²⁴⁹

2.1.14. Muhammed Emin Buğra’nın Eserleri

Muhammed Emin Buğra öncelikle çok iyi yetenekli dini alim, askeri kumandan ve siyasi lider olmasına rağmen Türkçe, Uygurca, Arapça, Parsça ve İngilizce gibi dillerde bir süre eserleri yayınlanmıştır. Aynı zamanda kaleme aldığı eserlerinin içinde 1. *Kasâidi Vataniye* «فاسائیدی وطنیه» bu eseri 1937 yılında Afganistan’da yayınlanmış. 2. *Şarkı Türkistan Tarihi*

²⁴⁶ Tursun, Mehmet Emen, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 263.

²⁴⁷ Tursun, Mehmet Emen, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 264.

²⁴⁸ Tursun, Mehmet Emen, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 265.

²⁴⁹ Oğuz Abdullah, *Muhammed Emin Buğra ve Şarkı Türkistan Tarihi*, s.49.

«شەرقى تۈركىستان تارىخى» ilk 1941yılı Keşmir’de ikinci defa 1970’te Ankara de 1987’te Al mutada, 1987 ve 1998’te tekrar Ankara’da yayınlanmıştır. ²⁵⁰

1. *Uygurca, Parsça ve Arapça Şiir eseri* (Kabil 1942.)
2. *Kalem Kõrşi Uygurca bu ilk defa* (Urumçi1948) (Ankara 1990)
3. *Vatan Hasreti bu eser* (Ankara 1990)
4. *Doğu Türkistan’ın Tarihi, Çağrafi ve Şimdiki Durumu Türkçe eseri* (İstanbul 1952)
5. *Türk Yurdunda Arap – İslâm Futuhatı Türkçe eser* (İstanbul 1954)
6. *Doğu Türkistan’ın Hürriyet devası ve Çin siyaseti Türkçe eser* (İstanbul1954)
7. *Doğu Türkistan Kızıl muhtariyeti Ret Eder Türkçe eseri* (Ankara 1954)
8. *Taşkent Konferansı’nın İç Yüzü ve komünist memleketlerdeki yazarların durumu Türkçe ve İngilizce eseri* (Ankara 1959)
9. *Tibet ve Doğu Türkistan Hakkında bilinmeyen Siyasi konular Türkçe* (Ankara 1959)
10. *Dehli Konferans ve Tibet Türkçe ve İngilizce eseri* (Ankara 1960)
11. *Doğu Türkistan’da Radioaktif Serpintimi ya kızıl koplomu Türkçe eser* (Ankara 1961)
12. *Şarkı Türkistan ve Hürriyet Savaşı Türkçe eseri* (Ankara 1962)
13. *Muhammed Emin Buğra Seçme Eserleri Uygurca eseri* (2015) Yayınlamış ve bu eser Buğra’nın ölümünün 50. Yılın kutlamasında Teklimekan yayın evi neşretmiştir. ²⁵¹

Ayrıca Buğra’nın bu eserlerinden başka Uygurca, Türkçe, Arapça, Farsça ve İngilizce dilde yayınlanan ve yayınlanmayan yaklaşık 1400 mısra şiiri olduğu bilinmektedir. O eserlerin dışında Şugkarım, Vatan Bizim, Uyan Millet, Silkin ve Toplan gibi yayınlanmayan birçok eserleri olmasıyla birlikte 4000’den fazla makaleleri yayına çıkmadan hakkın rahmetine kavuşmuştur. ²⁵²

2.2. Doğu Türkistan’da 1955 ile 1980 Arasında İslam’ı Eserler ve Din Adamlarını Yok Etme Politikası

²⁵⁰ Tursun, Mehmet Emen, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 266.

²⁵¹ Tursun, Mehmet Emen, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 267.

²⁵² Tursun, Mehmet Emen, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 268.

Komünist Çin 1949’te Doğu Türkistan işgali gerçekleşmesinin ardından ilk yaptığı icraat ise alimleri ve söz sahibi olan kişileri takibe almış. Bölgedeki Türklerin tekrar ayaklanmasından endişelenen Çin 1957 yılında Doğu Türkistan’da büyük iki ceza kampı kurmayı başlamış. Bu kampılar ’da Uygur, Kazak ve Kırgız gibi Türki milletlerin Çin’e olan bakışını değiştirmek için eğitim vermek amacıyla yapmış.²⁵³ Çin Komünist hükümeti 1958’te Medeniyet İnkılabı adında hareketi başlatarak bölgedeki Türkleri yüksek eğitim kurumlarından uzaklaştırmaya başlamış. Aynı zamanda milliyetçi Türkleri ve komünist partisini sevmeyen herkesi kendine tehlike bilen Çin 20 ile 30 sene ya da ömür boyu hapis cezası vermeye başlamış.²⁵⁴

Komünist partinin Doğu Türkistan’daki Türklerin Çin’e olan bakışı ve düşüncesini öğrenme amacıyla 1957 yılında siyasi hareket başlatmış. Bu hareketi ilk bilgi sahibi ve zengin kişilerde bilgi toplama amacıyla Çin komünist devletinden nasıl beklentinin olabileceği konusunda sorular ile başlamıştır.²⁵⁵

Aynı zamanda Çin devleti bölgedeki Türklerin menfaatine uygun olamayan kanun maddelerini değiştirebileceğini söyleyerek milletin kalbinde ne varsa tümünü öğrenmiştir. O dönemlerde Çin zorla fikir topladığı için bazı kişiler Çin milletinin Türk yurdunu terk etmesini söylese de bazı kişiler ise işgale karşı sözlerde bulunmuştur.²⁵⁶ Sayraş hareketi adındaki bu eleştiricilik hareketi birkaç ay sürmesinin ardından yerli milliyetçi ve İslamcı diye türlü iftiralarla çok yüksek sayıda kişileri nezarete almış. Bu nezarete alınan kişilerin profesör, tarihçi, gazeteci, öğretmenler ve yüksek dini bilgisi olan hocalar olduğu bilinmektedir.²⁵⁷

Kızıl Çin hükümeti bölgede uygulamaya başlayan politikalarında korku ve baskı hisseden halk çok paniklemeye başlamıştır. Milli direniş hareketinin tekrar ortaya çıkışından endişelenen Mav Hükümeti çeşitli yollar ile bölgedeki halkın ellerindeki koyun, buğday, mısır gibi tüm mallarını almış ve Çin depolarına toplamış.²⁵⁸ Kızıl Çin Hükümetinin Doğu Türkistan’da uyguladığı bu politikalarından dolayı kendi can ve mallarından emin olamayan kişiler dış memleketlere göç etmeye mecbur kalmış. Bu büyük göç esnasında Himalaya Dağında aşırı soğuktan dolayı 400 ile 500 civarında kişinin hayatını kaybettiği söylenmiştir. Türlü baskı,

²⁵³ Hocamberdi, Kahrıman, Uygurların Siyasi Tarihi, 1949_ 2012. s. 289.

²⁵⁴ Hocamberdi, Kahrıman, Uygurların Siyasi Tarihi, 1949_ 2012. s. 290.

²⁵⁵ Söyüngül, Canşif, Göz Yaşında Nemlenen zemin, s. 36.

²⁵⁶ Canşif, Söyüngül, Göz Yaşında Nemlenen zemin, s. 37.

²⁵⁷ Canşif, Söyüngül, Göz Yaşında Nemlenen zemin, s. 38.

²⁵⁸ Bulanık, Ege, *The New York Times Gazetesine göre Doğu Türkistan Meselesi 1933/ 1960*, s. 73.

zulüm ve haksızlık nedeniyle yapılan bu göç vefatında Doğu Türkistan liderlerinden biri olan İsa Yusuf Alptekin'in 8 yaşındaki oğlunun olduğu bilinmektedir.²⁵⁹

Doğu Türkistan'ın her tarafında çeşitli usullerle halkın elinden tüm varlıklarını kooperatif adında toplayan komünist Çin 1959 ile 1960 yıllarda çok büyük açlık krizine sebep olmuştur. Her şeyi kontrol altına alan Çin Hükümeti her aileye bilet ile ölmeyecek şekilde yemek dağıtmaya başlamış. O dönemlerde parası olsa bile yemek satın almak çok zor olduğu için karın doyurmak için birçok kişinin zehirli ot yemesiyle her gün 10 ile 20 kişi hayatını kaybetmiştir.²⁶⁰ İşgalci Çin bazı bölgelerde kişilere yemek verecek mahallelerde bir Çince bir Türkçe lokantalarını kurmuş ve bölgede yaşayan köle gibi çalışan insanlara karnı doymayacak biçimde yemek dağıtmış. Bu medeniyet inkılabı döneminde ise bir taraftan iyi bilgisi olanları türlü iftiralarla kamplara gönderse de diğer yandan Türk lokantalarında verilecek yemeği azaltarak Çin lokantalarında yemekleri fazla vermeye başlamıştır.²⁶¹ Çünkü Doğu Türkistan'daki Türklerin medeniyet ve kültürlerinden uzaklaştırmaya başlayan Çin, kendi lokantalarında domuz, köpek etinden yapılan yemekler vererek Müslümanların inancına açıktan saygısızlık yapmıştır. Aynı zamanda bölgede her türlü soykırım politikalarını yürüten kızıl Çin bugüne kadar aynı sistem ve siyaseti kullanmaktadır.²⁶²

2.2.1. Çin'in Dini bilgisi iyi Olan Alim ve Müslümanları yok etme politikası

Çin işgalci hükümeti Doğu Türkistan'da çok sayıda ceza kampı inşasının ardından gayrı resmi kaynaklara baktığımızda yaklaşık 8 Milyon Türkü bu Kamplara kapattığı söylenmektedir. Milyonlarca Müslüman Türkü ceza Kamplarına kapatıp bölgedeki Türkleri asimile etmek isteyen Çin, 2 Şubat 1962 yılında Sovyetler birliğiyle bir anlaşma yaparak 1 Milyon ile 500 bin civarında kişiyi Batı Türkistan'a sürgün olmasına sebep olmuştur.²⁶³

İşgalci Çin Hükümeti 1949'te Doğu Türkistan'ın tüm bölgelerini işgal ettiği günden bugüne kadar yüksek bilim sahibi olanları ilk hedefe aldığını söyleyebiliriz. Çünkü onların hedefe aldığı kişilerin içinde Abdür-rauf Mahdum İbrahimi (1914/2005) 12Kasım 1944'te kurulan cumhuriyette hükümet kâtabi olarak çalışmış. İbrahimi İşgalci hükümet tarafından **Fan Türkis**

²⁵⁹ Bulanı, Ege, *The New York Times Gazetesine göre Doğu Türkistan Meselesi 1933/ 1960*, s. 74.

²⁶⁰ Canşif, Söyüngül, *Göz Yaşında Nemlenen zemin*, s. 48.

²⁶¹ Cnnşif, Söyüngül, *Göz Yaşında Nemlenen zemin*, s. 49.

²⁶² Cnnşif, Söyüngül, *Göz Yaşında Nemlenen zemin*, s. 49.

²⁶³ Hocamberdi, Kahrıman, *Uygurların Siyasi Tarihi, 1949_ 2012*, s. 351.

ve *Fan İslamis* iftirasıyla 1951 yılında idama hükmetmiş olsa bile 1963 ç e kader hapiste tutmuş. Bu idamı yeterince delil bulamayan Çin Hükümeti mecburen Kazakistan'a sürgün etmiştir.²⁶⁴ Abdülleziz Cengizhan Damolla (1912/1951) Kaşgar, Hindistan, Medine ve Mısır gibi İslam memleketlerinde eğitim almış bir büyük alimdir. Damolla edebiyat, tarih alanında uzman olarak İslam dünyasında tanınmış ve aynı zamanda Mısır Kahire Üniversitesinde öğretmen olarak çalıştığı bilinmektedir. Damolla 25 Şubat 1951 yılında işgalci Çin Hükümeti tarafından idam edilmiştir.²⁶⁵ Abdulhed Mahdum (1931/ 2017) Doğu Türkistan'ın dini eğitim sahasında çok çalışkan ve büyük başarıları elde eden yetenekli alim olarak tanınmıştır. Mahdum, işgalci Çin 1958 de 12 yıl hapis cezası vermiş olsa bile 1972 yılına kadar hapiste zorla tutmuştur. ²⁶⁶ Aynı zamanda buna benzeyen Abdulkerimhan Mahdum, Abdülhamid Damollam, Abdulhekim Teklimekan gibi alimleri türlü iftiralarla tutuklamıştır.

Doğu Türkistan'daki dini alimleri türlü iftiralarla cezalandıran işgalci Çin akademik sahasında çalışan tarihçi, şair, edebiyatçı ve filozof gibi bilim adamlarını milliyetçi iftirasıyla tutuklamış. Abdurrahim Ötkür, Turgun Elmas ve Ziya Samed'i gibi bir süre edebiyatçı, şair ve yazarları idam ya da hapis cezası vermiştir.²⁶⁷

2.2.2. Çin'in İslam'a Ait Olan Tüm Eserleri Yok Etme Planı

Doğu Türkistan'da 1949 yılından başlayarak hatırlanacak kültür ihtilalini imha ve şiddetli hareketleri gün geçtiğince artıran işgalci Çin 1966 yılına geldiğinde 75.000 bin Müslüman türkü katlettiği söylenmektedir. Aynı zamanda Anadolu ajansının 6 Ocak 1967 yılında naklettiği bülteninde ise tüm memlekete Kur'an Kerim eğitimi, bütün camiler, dini kuruluşlar ve İslam'a ait her şeyi ortadan kaldırdığı söylenmektedir.²⁶⁸ Özellikle ikinci Buhara adıyla bilim yurdu olan Kaşgar'da ise Çin İslam'a ve Türk kültürüne imha etme hareketinde büyük facia yaşanmıştır. Hanlı Medresesinin müdürü Süleyman Damolla ve Muhammed Emin Mevlevi gibi büyük alim ve hocaları kendi evlerinde olan Kur'an, Hadis ve Tefsir gibi bütün eserleri meydana zorla toplatmıştır. Halkın düşman olma korkusu olan Çin, tüm eserleri bölgedeki hocaları ve Müslüman Türkleri zorla kâğıtlarını yırtarak ateşe vermiştir.²⁶⁹ İşgalci

²⁶⁴ Uygur, *İslâm Ansiklopedisi*, s. 4.

²⁶⁵ Uygur, *İslam Ansiklopedisi*, s.5.

²⁶⁶ Uygur, *İslam Ansiklopedisi*, s.6.

²⁶⁷ Hocamberdi, Kahrıman, *Uygurların Siyasi Tarihi, 1949_ 2012*, s.293.

²⁶⁸ Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan Davası*, s. 286.

²⁶⁹ Hacı, Yasin Kaşgarlı, *Röportaj*, 06.08.2023.

Çin Hükümetinin Doğu Türkistan'da yaptığı bu soykırımlar şiddetli biçimde 1980 yılına kadar devam etse bile ne kadar eser imha edildiği hakkında açık bir malumat yoktur. Ayrıca kızıl Çin tüm bölgede işlediği cinayetlerden dolayı 1972 yılına kadar 26 milyon kişiyi katlettiği kayıtlara geçmiş. Ama o devirde Çin'in tüm kontrolünde 35 milyon insani katletmiş ve bugüne kadar medeniyet, kültüre ait ne varsa silip yok etmektedir.²⁷⁰

2.2.3. Bir Kısım Alimlerin Hapis Hayati

Doğu Türkistan'ı esaret kampına döndüren işgalci Çin yöntemi hapisce atan Abdulhekim Mahdum Karğalık gibi birçok alim ulamaları 20 sene sonra bırakmaya başladılar. Mahdum'un 20 senelik hapis hayatı ise insan aklı tasavvur edemeyecek bir zulme maruz kalmıştır.²⁷¹ İşgalci Çin her zaman yaptığı gibi Mahdum'un vücudu zaman zaman morlukların olduğu ve aynı zamanda 20 sene 10 kiloya yakın zincir ile geceleri tek başına ayrı odaya kapatılmış. Böyle zorluklara rağmen bir vakit namazını bile kaçırmamış olduğu bir mucize diye söyleniyor.²⁷²

Kızıl Çin 1955 ile 1980 yılına kadar Doğu Türkistan'da bir taraftan Kur'an kerim ve İslam'a ait ne varsa yakıp yıkıp kül etse diğer yandan çok sayıda alim ulemalar akıl tasavvur edemeyecek zulüm yapmıştır. Abdulhekim Mahdum domuz ağılını temizlettirmiştir. Süleyman Damolla gibi alimleri ise o hayvanların karnını doyurma görevine zorlanmıştır. Kaşgar'daki en büyük alimlerden sayılan İmir Hasan Mevlevi gibi bir bacağı felç olsa da 100 ya da 200 dönüm gelecek derecedeki büyük mısır tarlalarını kuşlardan koruma görevini vermiştir.²⁷³ Aynı zamanda bunun gibi binlerce hocalar takati yetmeyecek vazifeler nedeniyle çok ağır çeşitli zulüm ve işkenceye maruz kalmıştır. İşgalci Çin İslam'a ve Müslümanlara yaptığı kötülüklerin diğer kanıtı ise Abdureşit Kâri Kur'an-ı Kerim'i öğretme suçu ile iki gözü kör olan bu hocayı 15 sene hapis cezası vermesi Çin'in ne kadar İslam düşmanı olduğunu kesinlikle gösterir.²⁷⁴

2.2.4. Doğu Türkistan'daki Kur'an Öğretimi

Doğu Türkistan'da din eğitimi alma ve din eğitimi vermek Çin yönetimi tarafından tamamen yasaklanmıştır. Kızıl Çin yönetiminin doğu Türkistan'daki hocaları sürekli takip

²⁷⁰ Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan davası*, s. 288.

²⁷¹ Şenocak, İhsan, *Bin Yıldır Düşmeyen Cephemiz*, *Doğu Türkistan*, s. 89.

²⁷² Şenocak, İhsan, *Bin Yıldır Düşmeyen Cephemiz*, *Doğu Türkistan*, s.90.

²⁷³ Hacı, Yasin Kaşgarlı, *Röportaj*, 10.06.2023.

²⁷⁴ Hacı, Yasin Kaşgarlı, *Röportaj*, 10.06.2023.

etmesine rağmen Doğu Türkistan'daki alimler Efendimiz (s.a.v) Kur'an Kerim öğretimi Müslümanlar üzerine farz-ı kifaye hadisini kendilerine örnek almıştır. Kur'an öğretimi dinimizde ayrı değeri olduğundan dolayı Yüce Allah Kur'an Kerim kıraatıyla meşgul olanlara müjdelere vermiştir.²⁷⁵ Doğu Türkistan'da Çin yönetiminin İslam'a karşı yaptırım uygulamalarına rağmen hocalar bu hizmete devam etmiştir. Özellikle son dönemlerde Doğu Türkistan'da din eğitiminin çok zor olsa bile kendi canı ve ailesini hiçe sayarak din hizmetiyle meşgul olan bir kısım hocalardan bahsedebiliriz.

2.2.5. Barat Karim Kuça

Doğu Türkistan'da ki alimler Tefsir, Fıkıh, Hadis ve tarih alanına önem verdiği gibi kıraat ilmini de çok önem verdiği söyleyebiliriz. Çünkü bazı kaynaklara baktığımızda Kaşgar'da birkaç medreselerde kıraat alanında çok önemli çalışmalar olduğu bilinmektedir. Doğu Türkistan'daki meşhur kıraat hocalardan bir kısım hocaları bahsetmeyi uygun gördüm. O meşhur hocalardan bir ise Barat Kâri Kuça (1320/1389) Doğu Türkistan'ın Kuça eyaletinde doğmuştur.²⁷⁶ Barat Kâri küçük yaşında hafız olmuş ve kendi bölgesinde medresede Kur'an-ı Kerim hocası olarak çalışmıştır. Barat hoca 1348/1930 yılında Kaşgar'da kıraat alanında uzmanlık sertifikası aldığı bilinmektedir.²⁷⁷

2.2.6. Paltu Karaci Kaşgari

Paltu Karaci (1905/ 1958) Kaşgar şehrine bağlı Karayulğun semtinde doğmuş ve ilkokul eğitimini mahallesinde okumuştur. Karaci yüksek eğitiminin yanında kıraat dışında Arap dili, Farsî dili, Fıkıh, Hadis ve Arap edebiyatı alanında eğitim almıştır.²⁷⁸ Karaci'nin asıl adı Abdurrahim Kari hocasının adıyla tanınmış ve 1940 yılında kıraat alanında uzman olduğu için hocasının elinden şahadetnâme almıştır. O 1958 yılına kadar kıraat alanında çalışmalar yapmış ve birlikte çok sayıda talebeye kıraat öğretmiştir. Abdurrahim Kari aynı zamanda hocası Paltu Karaci Nemenganın tavsiyesiyle mahkemede kadı olarak çalışmıştır.²⁷⁹

²⁷⁵ Çetin, Abdurrahman, *Kur'an İlimleri ve Kur'an'ı Kerim Tarihi*, s. 102.

²⁷⁶ Kasım, Muhammed Türkistani, *El-elam Libezi Ricalat Türkistan*, s.198.

²⁷⁷ Kaeim, Muhammed Türkistani, *El-elam Libezi Ricalat Türkistan*, s. 198.

²⁷⁸ <https://sajiya.biz/?p=2452&=1.05.06.2023>.

²⁷⁹ <https://sajiya.biz/?p=2452&=1.05.06.2023>.

2.2.7. İsmail Karim Hoteni

İsmail Kari Mahmud (1280/1383) Hoten ya da Karakaşta doğduğu söylenmiş ve ilk eğitimine Kaşgar'da başlamıştır. Hafızlığı tamamlayan İsmail Kari Tefsir ve Kıraat alanında uzman olduğu söyleniyor. İsmail Kari 1313 yılında Abdulkadir Damolla, Sabit Damolla, Şemseddin D M ve Bihaudun Mahdum gibi hocaların elinden sertifika almıştır.²⁸⁰ İsmail Kari Hoteni Efendimiz (s,a,v)'min şu (خيركم من تعلم القرآن وعلم) hadisini kendine yol çizmiş ve hayatının sonuna kadar Kıraat ilmiyle meşgul olmuştur. Aynı zamanda Doğu Türkistan'da İslam'la alakalı Tefsir, Hadis gibi birçok alanda çalışmalar yapıldıysa da Kıraat konusunda önemli çalışmalar yapıldığını söyleyebiliriz. Çünkü Şeyhul Kurra Damolla Nemengani (1298/1368) {القرأة السبعة والتجود القرآن} alanda uzman olduğu bilinmektedir. Damolla Nemengani Kaşgar'da İhrarhan Medresesinde 1929 ile 1947 yıl arasında Kıraat alanında bir süre talebelere eğitim verdiği ortaya çıkmıştır.²⁸¹

2.2.8. Süleyman Karaci Aktu

Süleyman Karaci Aktu (1929/2017) Doğu Türkistan'ın Aktu İlçesinde doğmuş. Karacım Çin'in Medeniyet İnkılabı döneminde birkaç sene hapiste yattığı söylene de sonraki dönemlerde Kur'an Kerim eğitimini gizli devam ettirmiştir. Karaci'nin eğitim aldığı hocaları ise Mecithan Mahdum ve Yasın Karaci Beşkerem gibi hocalar olduğu söylenmiştir.²⁸²

Karaci'ni Doğu Türkistan'ın dini maarif ve kıraat alanına çok büyük çabalar gösterdiğini söyleyebiliriz. Çünkü Karaci 1980 ile 2014 arasında en az sağlam 10 bin hafız yetiştirdiği söylenmektedir. Kızıl Çin yönetiminin başı Mao'nun ölmesiyle dini eğitim, sanat, Tarih gibi Türklere ait medeniyet ve kültürel herşey 1980 ile 1990 yılları arasında serbest olmuştur. O dönemlerde Karacı kendi mahallesinde 400 talebe sığacak şekilde büyük bir medrese inşa etmiştir. Süleyman Hoca 1980 ile 1990 arasında Doğu Türkistan'ın eğitim büyük başarıları elde etmiştir. Ama 90'lı yıllardan sonra Çin Hükümetinin İslam'a karşı harekete geçmesiyle türlü baskılarına ve zulme maruz kalmıştır. Öyle olmasına rağmen Eylül 2017 yılına kadar gizli hafızlık ve Kıraat alanında çok talebelere eğitim vermiştir.²⁸³

Süleyman Karacım Aktu bütün hayatını Kur'an öğretim işi ile meşgul olmuş ve Çin güçleri birkaç defa yakalamıştır. Bunların içinde en büyük olanı Temmuz

²⁸⁰ Kasım, Muhammed Türkistani, *El-elam Libezi Ricalat Türkistan*, s. 179.

²⁸¹ Türkistani, Kasım, *El-elam Libezi Ricalat Türkistan*, s. 181.

²⁸² Hacı, Yasin Kaşgarlı, *Röportaj*, 20.06.2023.

²⁸³ Osman Pazıl, *Röportaj*, 02.05.2022.

2006 yılında 70 tane öğrenci ile yakalayan Çin hocayı bir gece sorgulayıp bırakmış. Süleyman Karacım kendi bölgesinde yüksek imtiyaz ve çok saygın bir hoca olduğu için ne para ne hapis cezası verememiştir. İşgalci Çin yönetimi, yasalarından hiç korku hissetmeyen Karaci Aktu'yu Eylül 2017 yılında öğrencilere Kur'ân eğitimi verdiği bahanesiyle 88 yaşında hapiste işkence yaparak şehit etmiştir.²⁸⁴

2.2.9. Abdusopur Karaci Yarkeni

Abdusopur Kâri Yarkeni (1959/2019) Doğu Türkistan'ın Yarkent şehrinde doğmuş ve ilk eğitimini kendi mahallesindeki Yakup Kâri isimli hocadan aldığı söylenmektedir. Karaci bu hocasının yanında 11 sene Kur'an-ı Kerim ilmi ve tasavvuf ilmi öğrenmiştir. Abdusopur Kâri tam hafız olmasa bile kıraat âşığı olduğu için 23 yaşındayken Mecithan Mahdum Kaşgar'ının yanına eğitim almaya gelmiştir.²⁸⁵

Mecithan Mahdum(ö1993) Doğu Türkistan'da ki en önemli Kıraat alimlerinden biri olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Mahdum ve onun ailesi 600 yıldır Kaşgar'da Kıraat ve Tecvîd ilmiyle meşgul olduğu bilinmektedir. Mahdum işgalci Çin yönetiminin medeniyet inkılabı döneminde gizli dini eğitimi sürdürdüğü ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda Mahdum bu yaptığı çalışmalardan dolayı sürekli Çin güçleri toplum arasında otoritesiz kılınmış. Yasin Hacı Kaşgarlı'nın söylediği gibi Çin yönetiminin amacı ise din alimleri ile halkın arasını açmaktır.²⁸⁶

Abdusopur Karaci'nin Kıraat ilmi ve Tecvîd ilmi öğrendiği hocaları ise Mecithan Mahdum ile Süleyman Karaci Aktu'dur. Abdusopur Kâri tam hafız olmasa bile uluslararası Kıraat yarışmalarına bir süre talebeleri hazırlamıştır. Aynı zamanda yarışmaya katılan talebeleri ise oğlu Abdul Gafur Yerken, Gulam Kari ve Ahmet Kâri gibi öğrencileri Suudi Arabistan ve İran'da yapılan yarışmalara katılmıştır. Karaci Yerken Doğu Türkistan'da Mısır Kıraati özerinde çalışmalar yapmasıyla birlikte **Abdülbasit Abdusamed** kıraatiyle meşhur olmuştur. Kıraat alanında 40 sene çaba gösteren Karaci işgalci Çin tarafından iki defa çok sayıda öğrenciyle yakalamıştır. İlk defa kendi memleketinde 2000 yılında 200 öğrenci ile yakalanan hoca ailesini ve tüm mal varlığını bırakıp kaçmak zorunda kalmıştır. İkinci defa ise Urumçi'de 2009 yılı 40-50 civarında öğrenciyle yakalandığında Karaci'nin hanımı üstlenmiş ve yüksek miktarda rüşvet vererek 3 sene hapis cezasıyla kurtulmuştur. Çünkü 1990 yılından sonra 2000 yılına kadar birkaç talebe ile yakalansa Çinlilere rüşvet vererek kurtulma imkânı olmuştur.

²⁸⁴ Muhammed, Karahanlı, Röportaj, 01.07. 2023.

²⁸⁵ Yerken, Abdulgafur. Röportaj, 25.06.2023.

²⁸⁶ Hacı, Yasin Kaşgarlı, Röportaj, 20.06.2023.

2000.yılından sonra ise 2-3 talebeye Kur'ân Kerim öğreten hocalar yakalansa para cezası dışında en az 10 sene hapis cezası alacaktı. Öyle olmasına rağmen Karacı talebelik hayatı dışında 40 sene hiç durmada çalışmış ve yaklaşık1000 civarında tam hafız yetiştirdiği ortaya çıkmıştır.²⁸⁷

2.3. Medeniyet İnkılabı Döneminde Alimlerin Eğitim Hayatındaki Başarıları

Kızıl Çin 1949 yılı Doğu Türkistan'ı işgal etmesinin ardından ilk olarak İslam'a ve Müslümanlara karşı uygulamalar yapmaya başlamıştır. Aynı zamanda Çin bir taraftan dini eğitimi ortadan kaldırmak için cami medreseleri kapatsa diğer taraftan ise tüm hocalara türlü iftiralar ile dini hocaları hapisse atmaya başlamıştır. Ayrıca bölgede Çinin yaptığı İslam'a karşı uygulamalarından son birkaç defa Çine karşı protesto yapılmıştır. Bu Çine karşı protestoları kanlı bastırılmış ve Doğu Türkistan'da çok sayıda Müslüman Türkleri şehit etmiştir.²⁸⁸ Aynı zamanda işgalci Çin bölgede dini hocaları türlü iftiralarla tutuklamasının ardından halkın elinde ne varsa Kültür Dönemi adında her şeyini almıştır. O nedenle Doğu Türkistan'ın tüm bölgelerinde çok ağır kayıplara sebep olmuştur. Elde ettiğimiz bazı verilere göre bu kırıklığından dolayı 30.0000 milyon Türkün hayatından ayrıldığı söylenmiştir. Aynı zamanda bölgede yayılan kıtlık birçok Uygur, Kazak ve Kırgız gibi milletleri Batı Türkistan bölgelerine göçmeye sebep olmuştur.²⁸⁹

2.3.1. Süleyman Damolla Kaşgari

Süleyman Damollam Doğu Türkistan'daki meşhur alimlerden biri olduğu ve hayatının büyük ekseriyetini dini hizmetle geçirdiği söyleniyor. Damolla Kaşgar'da Kazan Medresesinde ve Saki Medresesinde hocalık yaptığı bilinmektedir. Doğu Türkistan Çin işgalci hükümetinin medeniyet inkılabı döneminde 15 sene hapiste yattığı söyleniyor. Süleyman Damollam 1980 ile 1990 yıl arasında binlerce talebenin alim olarak yetişmesine sebep olmuş. Damolla yaklaşık 90 sene yaşadığı iddia edilse 'de buna ne kaynak ya da herhangi bir bilgi yoktur. Aynı zamanda Süleyman Damolla'mın hocaları hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.²⁹⁰

²⁸⁷ Hacı, Yasin Kaşgarlı, Röportaj, 20.06.2023.

²⁸⁸ Bulanı, Ege, *The New York Times Gazetesine göre Doğu Türkistan Meselesi 1933/ 1960*, s.75.

²⁸⁹ Bulanı, Ege, *The New York Times Gazetesine göre Doğu Türkistan Meselesi 1933/ 1960*, s.76.

²⁹⁰ Hacı, Yasin Kaşgarlı, Röportaj, 03.07.2023.

2.3.3. Abdülhekim Han Mahdum Kargalık

Abdülhekim Mahdum (1927/1993) Doğu Türkistan'ın güney batısındaki Guma ilçesinde doğmuştur. Mahdum meşhur alim, iyi bir tebliğci ve Aynı zamanda iyi bir siyasetçi diyebiliriz. Çünkü Mahdumda eğitim alan talebelerin siyasi bilgisi çok yüksekti. Mahdum bir taraftan eğitim ile meşgul olsa da diğer yandan İslam'ı doğru usulde insanlara yaymıştır.²⁹¹ Çin yönetimi 10 yıllık serbest döneminde kurulan medreseler içinde Mahdumun medresesi 'de kurulmuştu. Bu medrese 1985 yılına geldiğinde ise öğrencilerin sayısının 5000 bin olduğu bilinmektedir. İşgalci hükümetin başkanı Mav'nın 1976 yılı ölmesiyle 20 senedir hapiste yatan Mahdum 1979 yılında serbest bırakılmıştır. Aynı zamanda Alimcan Buğda kendisi hocasının ağzından bizzat duyduğu gibi²⁹² Mahdum 20 senelik hapis hayatından bahsederken her gün 50 gr. mısır ununda yapılan bir tane ekmekle 20 seneyi geçirmiş olduğunu bahsetmiştir.²⁹³ Abdülhekim Mahdum iyi bir alim olduğu için ve aynı zamanda onun yaptığı çalışmalara mızıkçı Çin ortadan kaldırmaya hareket etmeye başlamıştır. Ayrıca bazı kaynaklarda ve bir kısım canlı tanıkların bahsettiği gibi Mahdumu sağlık muayenesi esnasında zehir enjekte etmek suretiyle hayatına kastetmiştir. Bu eylemden sonra çok geçmeden 19 Haziran 1993 yıl 68 yaşında kendi evinde vefat etmiştir. Merhum Abdülkerim Han Mahdum Doğu Türkistan tarihindeki en büyük cenaze töreni ile defnedilmiştir.²⁹⁴

2.3.4. Muhammet Salih Artuş

Muhammed Salih Nisan 1939 yılında Kaşgar'a bağlı Artuş kasabasında bir dini ailesinde doğmuştur. Babası Salih Damolla bölgedeki büyük alim tanınmış ve aynı zamanda Uygur, Arap ve Fars dillerinde şiir eserler bulunmaktadır. Babasının başka Tecvîd Türki, Arabi Dîvan ve İkbû'l-Mercan gibi birçok eserleri bulunduğu ortaya çıkmıştır. Muhammed Salih okuma yazmayı kendi mahallesindeki Kunahun Halpitim ile Hoşur Halpitim'de öğrenmiştir.²⁹⁵

²⁹¹ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 495.

²⁹² Alimcan, Buğda, ise Sütçü İmam Üniversitesi öğretim üyesidir, o Mahdumun aynı zamanda talebelerinde biri olduğu söyleniyor.

²⁹³ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 495.

²⁹⁴ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 505-506.

²⁹⁵ Kurban Nur Ahmet, *Doğu Türkistan Araştırmaları*, s.200.

Muhammed 11 yaşında Kur'ân-ı Kerim'i ezberleyerek tam hafız olmuş ve ilk şer'î bilimleri babasından öğrenmeye başlamıştır. Aynı zamanda babasından bir taraftan dini bilim öğrenmiş diğer yandan Arap ve Fars dilini mükemmel öğrenerek Muhammed 1956 yılında Çin başkentindeki bir İslam Üniversitesini kazanmıştır. Bu Üniversiteyi yüksek puanla 4 senelik eğitimi tamamlayan Muhammed 1960 yıl Doğu Türkistan'a dönmüş ve bir kısım çalışmalara başlamıştır.²⁹⁶

Muhammed Çin yönetiminin Urumçi'de önden hazırlayan Penler Akademisi Milletler Araştırmaları Kurumu'nda çalışmasını başlamıştır. O dönemlerde Kur'ân-ı Kerim'i Uygurcaya çevirme hizmetini başlanmış olsa bile 1966 yılında Kültür Devrimi'nin başlamasıyla türlü iftira ve işkenceye maruz kalmış. Ancak Çin hayatta kalan hocaları bıraktığı gibi Muhammed Salih'i de 1978 yılı serbest bırakmıştır. 1979 yılı İçtimâi Penler Akademisi Din Araştırma Enstitüsünde ve 1984'te ise İçtimâi Penler Akademisi Din Tetkikat Enstitüsünde müdür yardımcısı olarak çalışmalarda bulunmuştur.²⁹⁷ Muhammed Salih çalıştığı dönemlerde bir süre eserler üzerinde çalışmalar yapmıştır. Ancak bu çalıştığı eserler ise *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Kerim, Arapça Uygurca Lügat, Kamus Arapça Uygurca ve Muhtârât min Ayâti'l-Kur'aniyyeti ve'l-Ehâdîsi'nin Nebeviyyeti ve Me'âniyha bi'l-Luğati'l-uyguriyyeti* adında yaklaşık 10 parça eserini bulunduğu tespit edilmiştir.²⁹⁸ Aynı zamanda ondan başka *Kur'ân Kerim* tercümesi ve İmam Nevevî'nin *Riyazi's Sâlihîn* gibi tercüme eserlerinden 4-5 tane bulunmaktadır. Ancak 30 sene İslam Din' den ve dini alimlerden uzakta kalan bu millete çok iyi gelmiştir. Çünkü 1949 ten sonra İslam'a ve bölgedeki Türklere ait ne varsa yakıp kül etmiştir. O nedenle bu tercüme eserler halkı için çok faydalı olmuştur. Özellikle Kur'ân tercümesi milyon adet basılıp dağıtıldığı ve sadece 1986 yılı 200 bin adet basıldığı tespit edilmiştir.²⁹⁹

Muhammed Salih bu çalışmalarını dışında uluslararası birçok konferans ve şiir yarışmasına katılmıştır.

²⁹⁶ Uygur, *İslam Ansiklopedisi*, s.146.

²⁹⁷ Kurban Nur Ahmet, *Doğu Türkistan Araştırmaları*, s.202.

²⁹⁸ Kurban Nur Ahmet, *Doğu Türkistan Araştırmaları*, s.206.

²⁹⁹ Kurban Nur Ahmet, *Doğu Türkistan Araştırmaları*, s.212.

1. Muhammed Salih Pas Padişahi Hasan'ın huzurda şiir okumaktadır. 2. Pas Padişah'ına eserlerini tanıtıyor. 3. Kazakistan'daki İslam örgütü toplantısında konuşmaktadır.

Muhammed uluslararası İslam teşkilatına çok önemli katkıda bulunduğu için on alimin biri olarak Mısır Hükümeti tarafından ödüllendirilmiştir. İşgalci Çin zaman zaman yaptığı gibi son dönemlerde milletin önderlerini tekrar yok etmeye başladı. Çin yönetimi söz sahibi ve alimleri türlü bahanelerle tutuklamaya başlayan Çin Muhammed Salih Damolla'yı bir süre yalan iftiralarla hapse atmıştır yavuzlukta hiç benzeri olmayan Çin 81 yaşındaki Muhammed Hoca'yı 2017'te Şubat ayında işkence yaparak şehit etmiştir.³⁰⁰

2.4. Doğu Türkistan'da 1980 ile 2014 Yıl Arasındaki Alimlerin Eserleri

Doğu Türkistan'da dini eğitim Kızıl Çin istilasının ardından yaklaşık 30 sene çok ağır baskıya ve uygulamalara maruz kalmıştır. Bu dönemlerde İslam'a ait tüm çalışmalar yasaklanmasıyla birlikte mevcut olan dini eserler türlü yollarla yok edilmiştir. Çin yönetimi 1980 yılına geldiğinde Doğu Türkistan'da dini faaliyetleri serbest bırakmış ve İslam'a ait eserler yazılmaya başlamıştır. Doğu Türkistan'da İslam'ı dirilişi anlayan Kızıl Çin 1990 yılında dini eğitimi bir bütün yasaklamaya başlamış olsa da bir kısım dini eserler kaleme alınmıştır. Bu dönemlerde Kur'an Kerim, ibn-i Kesir, Sahihul Buhari, Sahihul Müslim, Rahikul Mhtum ve Riyazu's Salihin gibi çok sayıda dini eserler Uygur Türkçesine çevrilmiştir. Çin yönetimi 2014 yılına gelinğinde Doğu Türkistan'da tüm dini faaliyetleri yasaklamış ve 2014 yılına kadar yazılan bütün eserleri yakıp yok etmiştir.³⁰¹

³⁰⁰ Uygur, *İslam Ansiklopedisi*, s.147.

³⁰¹ Obulkasım, İsmail, *Röportaj*, 02.08.2023.

2.4.1. Doğu Türkistan'da 10 Yıllık Dini Özgürlük

Doğu Türkistan halkı Karahanlılar döneminden Çin işgaline kadar 1000 yıllık İslam medeniyeti 1949 yılından sonra dini özgürlük tama men yasaklanmıştır. 1949 ile 1980 arasında ne medrese ne dini mektep kalmış ve aynı zamanda camilerin çoğu kapatılmış ya da yıkılmıştır. Bu 30 senelik yasaklama sonunda kaldırılmış olsa da halkın din anlayışı ve İslam'a olan bakışı tamamen değişmiştir. Çünkü bu dönemlerde normal halkın camilerde ya da kendi evinde bile har hangi bir ibadet yapması yasaklanmıştır. 1980 yılından sonra dini ve milli özgürlüğü biraz rahatlatmıştır.³⁰² Çin'in medeniyet inkılabı döneminde hayatta kalan hocalar kendi evlerini medrese kılmayı başlamışlar ve dini dersler öğretmeye başlamıştır. Fakat bu dini özgürlük 1990 yılına kadar devam etmiş ve bu dönemde milyonlarca kişiler kendi dinini doğru biçimde öğrenmeye nail olmuş. Bu 10 sene içinde zekâsı iyi olan talebeleri Mısır, Sudi Arabistan ve Pakistan gibi memleketlere yüksek eğitim amacıyla göndere bilme imkânına sahip olmuştur.³⁰³ Bu dini yükselimi gören işgalci hükümet 1990 yılında başlayıp kademeli şekilde yasaklamaları uygulamaya başladı. Doğu Türkistan'ın tüm bölgelerinde dini yasaklamayı uygulayan Çin yönetimi Xinjiang İslam Enstitüsü dışında tüm dini faaliyetleri kaldırmıştır. Çünkü bölgenin tüm dini meselleri işgalci hükümet bir bütün kontrol etme amacının olduğu ortaya çıkmıştır.³⁰⁴

2.4.2. Yazılan Dini ve Tarihi Eserler

Doğu Türkistan'daki bu özgür 10 yılda Abdülehedhan Mahdum, Turgun Elmas ve Muhammed Salih gibi hocalar kaleme aldığı birçok eserler bulunmaktadır. Abdülehed Mahdum o dönemde *40 hadisi Uygurcaya çevirmiş* ve aynı zamanda şerhte yazdığı söylüyor. Aynı zamanda Abdül Halil Hoca tarafında *Rahikul Mahtum* (رحيق المختوم) adında bir eserde Uygurcaya çevirmişti. Bu hocanın tercüme yaptığı eser nedeniyle bugüne kadar Çin yönetimi hapisse atmıştır.³⁰⁵

Muhammed Salih kaleme alan eserleri *Allah'ın Güzel İsimleri ve Süpetleri, Duâning Ehmiyeti ve Hasiyetlik Dualar, Türki Tillar Divânının Mukaddimesi hakkide Deslepki İzdiniş*

³⁰² Uygur Tetkikat Merkezi, *Şarkı Türkistan ve Uygurlar*, s. 32.

³⁰³ Uygur Tetkikat Merkezi, *Şarkı Türkistan ve Uygurlar*, s.33.

³⁰⁴ Uygur Tetkikat Merkezi, *Şarkı Türkistan ve Uygurlar*, s.33.

³⁰⁵ Bozyer, Abdulhakim, *Röportaj*, 05.07.2023.

gibi 14 civarında eserleri bulunmaktadır. Bu yaptığı çalışmalardan dolayı Çin yönetimi suç görmüş ve aynı zamanda hapiste işkence yaparak şehit etmiştir.³⁰⁶

İşgalci Çin Hükümetinin on sene boyunca dini alimleri ve akademisyenleri sürekli takip ettiğini söyleyebiliriz. Çünkü Turgun Elmas'ın kaleme aldığı eserlere, yayınlanmadan önce el konulmuştur. Elmas'ın Kaşgar tarihi, Türk tarihi ve Uygur İdkut Hanlık tarihi gibi eserlerine Çin güçlerince 1990 yılında el konmuştur.³⁰⁷ İşgalci hükümeti medeniyet inkılabı döneminde yakıp yıkmayla başaramayan Çin Turgun Elmas gibi yazarları yazı yazmaktan menetmiştir. Elmas, bu el koyulan bu üç eserini Çinceye çevirmesiyle Çin rejiminin çok ağır baskısına maruz kalmıştır.³⁰⁸

2.4.3. Çin'in Türk Toplumunu yok Etme planı

Çin Hükümeti 1949 yılı Doğu Türkistan işgalinin ardından kendi hakimiyetini sağlama almak için söz sahibi, dini alimler ve zengin kişileri tutuklama ile başlamış. Çünkü bunları amacı ise kendilerine karşı herhangi bir eylem ya da karşılık hareketinden çok korkuyordu. O nedenle Çin yönetimi Türkleri yok etmek için halk ile zenginler ve alimler arasını ayırmıştır.³⁰⁹ İşgalci Çin bu bölgenin yönetimini elde etmek için İslam dini hep önündeki en büyük engel olarak gördü. Ondan dolayı bir taraftan hocalar Kur'an ve başka dini kitapları zorla meydanlara toplatıp yaktırmıştır. Diğer taraftan ise tüm okullarda İslam'a ait herhangi bir kelam yada en ufak konuşmaların bulunmaması için çok baskılarda bulunmuştur.³¹⁰

Çin yönetimi her zaman çeşitli usul ile bölgedeki Türkleri kandırmasıyla birlikte Çin nüfus sayısını fazlaştırmak için sayısız harekette bulunduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bazı Çin kaynakları baktığımızda 1949 ile 1966 yılına kadar 1.39 Milyon nüfusun aştığını söylemiş. Çin hiçbir zaman Doğu Türkistan'daki halkın nüfus sayısını net olarak açıklamamıştır.³¹¹

³⁰⁶ Kurban Nur Ahmet, *Doğu Türkistan Araştırmaları*, s. 209.

³⁰⁷ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 486.

³⁰⁸ Tursun, Mehmet Emet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, c. 2. s. 487.

³⁰⁹ Bulanık Ege, *The New York Times Gazetesine göre Doğu Türkistan Meselesi 1933/ 1960*, s. 82.

³¹⁰ Bulanık Ege, *The New York Times Gazetesine göre Doğu Türkistan Meselesi 1933/ 1960*, s. 82.

³¹¹ Nizam Bilal, *The New York Times Gazetesine göre Doğu Türkistan Meselesi 1933/ 1960*, s.61.

gözü altına alınan herhangi bir Türk tutuklansa resmi makamlar tarafından ailelerine bilgi verilmeyen çok kişi olduğu söyleniyor.³¹⁴

2.4.5. Çin'in Doğu Türkistan'daki Kültürel Soykırımı

İşgalci Çin hükümeti medeniyet inkılabı döneminde sayısız alimleri türlü iftiralarla katliam yaptığı gibi 2014 yılından buyana 1000 bin civarında dini alimleri idam ya da hapse işkence nedeniyle şehit kılınmıştır. Bu hocaların suçu ise millete önderlik yapma ya da onlara vaaz verdiği ortaya çıkmış.³¹⁵ Ancak bu alimlerin yaşları ise çoğunun 60 yaş üzerinde olduğu bilirse de geçek sayı bundan fazla olduğu söylenmektedir. Komünist Çin halk içinde önderlik yapan kişileri 15-20 yıllık ya da ömür boyu hapis cezası vermekle birlikte boşalmış camileri yıkmış ve İslam'a ait tüm eserleri yaktığı ortaya çıkmıştır. Bu dönemde idam ve hapis cezasından kurtulan bir kısım hocaları ise dans oymaya zorlayarak halkın itibarından düşürülmüştür.³¹⁶

1. Kur'an Kerim ve Dini eserler yakılmaktadır. 2. Büyük bir cami dans haneye değiştirilmiş. 3. ateşe vermeye hazır olduğu Kur'an-ı Kerimler.

İşgalci Çin yönetimi Doğu Türkistan'da İslam'ı halkın kalpten söküp atma amacıyla 2017 yılında Kur'an ve başka dini eserler yakılması zirve yaptığı söylenmektedir. Komünist Çin medeniyet inkılabı dönemindeki politikalarının aynısını bugünkü günümüzde yapmaktadır. Özellikle 2014 yılı tün dünyanın gözü önünde milyonlarca dini eserleri toplayıp yaksa da tek bir kelam edecek kimse çıkmamıştır.³¹⁷ Doğu Türkistan işgalinden sonra halkının kanını yavaş yavaş emmeye başlayan Çin, apaçık bir şekilde İslam'a ve Müslümanlara savaş ilan etmiştir. Çin rejim güçleri 1966 ile 1976 yılları arasında İslam kokusu olan tüm eserler, camiler ve

³¹⁴ <https://ihh.org.tr/public/news/4/4462/dogu-turkistan-raporu---nurettin-i>. s. 20.

³¹⁵ Uygur Tetkikat Merkezi, *Şarkı Türkistan ve Uygurlar*, s.34.

³¹⁶ Uygur Tetkikat Merkezi, *Şarkı Türkistan ve Uygurlar*, s.35.

³¹⁷ Uygur Tetkikat Merkezi, *Şarkı Türkistan ve Uygurlar*, s.36.

medreseleri kapatmış ya da yakıp yok etmiştir. Ayrıca bazı Çin kaynaklarındaki verilere baktığımızda 1950 de 29.500 bin cami olduğu bu sayının 1980 ne geldiğinde 2930 caminin kaldığını bahsederler.³¹⁸ Ama bugüne gelindiğinde ise 16.000 camiden 8500 camiyi yıkıp dümdüz etmiş ve kalan camiler ise hayvan ağılı, dans hane ya da seyahat yerine değiştirilmiştir. Son dönemlerde büyük il ve şehirlerde nadiren bazı camiler kalsa da küçük il ve ilçelerde İslam kültürüne ait hiçbir eser kalmadığı söylenmektedir.³¹⁹

İşgalci Çin hükümeti sadece Doğu Türkistan'ın başkenti Urumçi'de yıktığı bazı camilerin uydu görüntüsü Batılılar tarafında tespit edilerek Çin'in İslam'a karşı işlediği cinayetler tespit edilmiştir. Bu camilerden bazıları olan Galibiyet Yolu Camisi, İttifak Yolu Camisi, Beytullah Camisi, Senşihagza Camisi, Daven Camisi gibi birçok şehirlerdeki büyük tarihi camiler haritadan silinmiş durumdadır.³²⁰

2.4.6. Milli Soykırım

Doğu Türkistan'da işgalci Çin tüm dini töreni yasakladıktan sonra bölgedeki Türklere ait düğün ve cenaze gibi birçok törenleri yasaklamakla soykırımı zirveye çıkarttığını söyleyebiliriz. Çünkü 2014 yılından itibaren Doğu Türkistan'da terör adında yaptığı bu siyasi hareketi ise en az 5 milyon aileyi parçaladığı ortaya çıkmıştır.³²¹ Ayrıca 1000 yıldır bölgedeki Türk halkıyla bir bağlantı kuramayan Çin yönetimi bir süre nazi kampları inşa ederek soykırımı gerçekleştirmiş. Bu kurduğu kampın çoğu ise 20 ile 40 yaş arasındaki kişilerle olduğu ve onların bütün özgürlüklerini kanunsuz olarak kaldırmışlardır. Aynı zamanda sadece 2016 yılında 3 milyon civarında olduğu ve bu sayının çoğu erkekler olduğu ortaya çıkmıştır. Doğu Türkistan'da soykırımı kademeli bir şekilde yürütmeye başlayan işgalci Çin' Erkeklerin çoğu ile kampını doldurmuş ve aynı zamanda evlenme yaşına gelen sahipsiz kızları Çinli erkeklerle zorla evlendirmiştir.³²²

³¹⁸ Uyгур Tetkikat Merkezi, *Şarkı Türkistan ve Uygurlar*, s.37.

³¹⁹ Uyгур Tetkikat Merkezi, *Şarkı Türkistan ve Uygurlar*, s.38.

³²⁰ <https://www.uyghurism.com/culturalgenocide>. 06.07.2023.

³²¹ Uyгур Tetkikat Merkezi, *Şarkı Türkistan ve Uygurlar*, s.43.

³²² <https://www.diken.com.tr/rapor-cin-dogu-turkistanda-bm-soykirim-sozlesmesinin-tum-hukumlerini-ihlal-etti/> s. 13.

1. Tablo Zorla evlendirme. 2. Tablo Nazi Kampı. 3.Kampı Duvarları. 4. Polama Kampı'daki tutsaklar.

Çin hükümeti bu kampını 2014 senesi yatılı okul olduğunu söylese bile 2017 yılında Batı medyalarında nazi kampı olduğu ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda Batı bu kampı 'da çok sayıda polis ve askerlerin koruyacağı hapis gibi bir yer olduğunu açığa çıkarmıştır. Ayrıca Doğu Türkistan'daki kampların sayısı 2018 yılında ise yaklaşık 1200 civarında bu sayı bugüne kadar arttığı söylenmiştir.³²³ Çin hükümeti bugüne kadar bunların bir eğitim merkezi olduğunu söylemekle yaptığı cinayetleri gizlemeye devam etmektedir. Bazı gayri resmi kaynaklara baktığımızda Çin yönetimi bu kapattığı kişilerin sayısının bir ile beş milyon olduğu söylenmiştir. Aynı zamanda bu kapatılanların çoğu gençler ve bilim adamı kişilerin olduğu ortaya çıkmıştır. Çin yönetimince yapılan bu soykırımın en acı yeri ise ferişte evi adında çok sayıda çocuk kampı inşa etmiş ve tutsak etmeye başlamıştır.³²⁴ Çin rejimi tarafından annesi ya da babası tutsak edilmiş kişilerin 2017 ile 2019 yılı içinde bir milyon çocuğu kampına kapatmıştır. Ancak anne babasından ayıran bu çocukları dini ve milli kimliğinde bir bütün uzaklaştırarak büyütme başlamıştır. Aynı zamanda çocuklar kampı içinde ise kıyafet, yeme içme ve en acı olan yeri anne dilinde konuşamaması gibi bütün Türk kültüründen ayırmıştır.³²⁵

³²³ Uygur Tetkikat Merkezi, *Şarkı Türkistan ve Uyurlar*, s. 52.

³²⁴ Uygur Tetkikat Merkezi, *Şarkı Türkistan ve Uyurlar*, s. 53.

³²⁵ Uygur Tetkikat Merkezi, *Şarkı Türkistan ve Uyurlar*, s. 54.

Tablodaki bu Türk çocukları Çin medeniyet kültürü ile anne babasından ayrı yaşamaktadır.

Çin Yönetimi İslam'ı adetleri ve bölgedeki Türkleri yaşamasını fazla görmesiyle birlikte Türklüğe tüm kültürlerini 'de yaşamasını fazla görmeye başlamıştır. O nedenle Doğu Türkistan'daki yemek içme, düğün, kıyafet, cami, oturup kalkma ve çocuk eğitime gibi bütün kültürel medeniyetler değiştirmeye ya da yok etmeye hareket etmektedir. Aynı zamanda Türk kültürüne ait bazı mahalleri Çin kültürüne değiştirerek bölgedeki hiçbir Türk'ün kendi canlarına bile sahip olmayacak duruma getirmiştir.³²⁶

1.Ev kültürü yok edilmektedir. 2. Sokaklarda kadınların uzun kıyafetlerini kısaltmaktadır. 3 Bu resim ise Uygurların dansını ve kıyafetlerini kullanmıştır.

³²⁶ Uygur Tetkikat Merkezi, *Şarkı Türkistan ve Uygurlar*, s.41

SONUÇ

Türklerin kadim yurdu Türkistan'da milattan önce 13. asırlarda Türkler yaşamış ve bu bölgede büyük imparatorları kurmuştur. Bölgedeki Türkler 934 yılına geldiğinde ilk İslam yurdu olmuş ve İslam dünyasına bir süre büyük katkıda bulunmuştur. 19. Yüzyılın sonuna geldiğinde Rus ve Çin bölgeyi paylaşarak Doğu Türkistan, Batı Türkistan diye ikiye ayırmışlar. Çin yönetimi 1876 yılında Doğu Türkistan'ı işgal etmiş olup 1933 yılına kadar büyük soykırım ve katliam yapmıştır. İşgalci Çinin bölgede uyguladığı bu zulmün ardından 1912 yılında Tömür Halipe başta olmak üzere Kumul eyaletinde zulme karşı isyan başlatmıştır. Bu isyan 1932 yılında Doğu Türkistan'daki tüm Türklerin ayaklanmasına neden olmuştur ve 12 Kasım 1933 yılında DT İslam Cumhuriyeti adındaki bu cumhuriyeti Sabit Damolla ilan edilmiştir. Bu İslam Cumhuriyeti çok geçmeden büyük güçler taraftan yıkılmış ise de 12 Kasım 1944'te Doğu Türkistan Cumhuriyeti tekrar kurulmuştur. Doğu Türkistan 1949 yılında komünist Çin yönetimi tarafından işgal edilmiş ve dünya medeniyet beşiği diye adlanan bu toprak bugüne kadar türlü zulüm ve soykırıma maruz kalmıştır.

Aynı zamanda Rusların güçlü desteğiyle Doğu Türkistan'ı işgal eden Çinin ilk yaptığı uygulama ise dini alimler, zenginler ve Saltuk Buğra Han döneminden kalan tarihi cami ve medreseleri yok etme işi ile başlamıştır. Çünkü Çin bölgede İslam'ı ve bu toprakların asıl sahibi olan Türkleri kökünden etme uygulamaları başlamıştır. 1958 yılına geldiğinde bir süre toplama kampı inşa etmiş ve bu kampı sadece dini bilgisi olan ve bazı söz sahibi kişileri atmıştır. Bu toplama kampı 20 sene devam etmiş bu süreçte Çin yönetimi bölgedeki Müslümanların tüm dini faaliyetlerini yasaklamıştır. Ayrıca bu 20 sene içinde Çin rejiminin Doğu Türkistan halkını açlık ve işkence nedeniyle 400 bin civarında Türk öldürüldüğü ortaya çıkmıştır. 1980 ile 1990 yıl arasında biraz dini özgürlük olup bu Çinin toplama kampında hayatta kalan sayılı hocaların gösterdiği gayret neticesinde Doğu Türkistan'da yeniden İslam canlanmıştır. İslam'ın yeniden aya kalkmasını gören Çin rejimi türlü iftiralarla medreseleri kapatmış ve bazı bir kısım hocaları tekrar hapis almıştır.

Doğu Türkistan işgalinden önce çok sayıda Tefsir, Fıkıh, Hadis, Kıraat, Ahlak, Siyaset gibi birçok alanda alimler yetiştirilmiş olup 1980 yılına gelindiğinde bölgedeki Türkler kendi dinini anlamada zorlanacak bir hale getirilmiştir. Aynı zamanda çok güçlü bilim adamları olduğu için ikinci Buhara diye isimlendirilmiştir. Kızıl Çin 1990 yılından sonra İslam'a ve Müslümanlara yönelik bir süre yasaklama politikalarını uygulamaya başlamıştır. Bu

yasaklamaların ilk sırasında din eğitimine karşı uygulamalar olup bu dönemlerde din eğitimi verebilecek hocalar takibe alınmış ve bazı akli düşük kişileri para ile ödüllendirme karşılığında dini talebelerin ihbarda bulunmasına davet etmiştir. Çünkü son dönemlerde bir iki talebeye Kur'ân'î Kerim öğreten bir hocayı yakalasa 5 ile 10 bin Dolar para cezasıyla 10 sene civarında hapis cezası vermeye başlamıştır. Dini eğitim suçu ile yakalanan bu hocayı ise toplu kişilerin ortasında hakaretle toplumda ayırmaya çalışmıştır. Çünkü bir mahallede dini eğitim ile bir hoca yakalansa o mahalleye bir türlü engel uygulamalar yaptığı için bazı insanlar bu yakalanan hocaya ve onun ailesine Allah'ın selamını vermekten bile korkulacak hale getirmiştir. Öyle olmasına rağmen din meselesini bölgedeki Müslüman Türklerin ölüm kalım meselesi olarak anlayan bu hocalar kendi canı pahasına bu tehlikeli hizmeti seve seve yapmıştır.

Doğu Türkistan'da Tefsir, Hadis ve Fıkıh gibi alanlarda nasıl Çin korkusu varsa kıraat alanında ondan daha fazla ifşa olma tehlikesi olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü diğer ilim eğitimine baktığımızda Kıraat eğitimine biraz fazla zaman harcama ve sürekli takipte bulunduğu için ortaya çıkma riski yüksek olmuştur. 2009 yılından sonra ise Çin yönetimi her gün İslam'a karşı yeni uygulama ve yaptırımları getirmiştir. Ayrıca Çin rejimi o kadar yasaklama uygulama yapmasına rağmen Süleyman Karacı Aktu ve Abdusopur Yeken gibi kıraat hocalar talebe yetiştirmeye devam etmiştir. Bu hocaların Kıraat dışında sadece Kur'an Kerim öğrettiği talebeleri sayamayacak şekilde çok olduğu bilinmektedir. Özellikle Süleyman Karacı Aktu tam hafız olarak yetiştirdiği talebenin sayısı on bin civarında olduğu ortaya çıkmıştır. 1980 ile 2017 yılına kadar Kur'ân'î Kerim okuma ve Kıraat ilmi ile meşgul olan bu hocayı Çin rejiminin yasalarına rağmen din öğrettiği suçu ile Ağustos 2017 yılında 88 yaşındaki bu hocaya işkence yaparak şehit edilmiştir. 2015 yılından sonra bu hoca gibi binlerce dini alimler hapiste yok edilmiştir.

Bu gizli dini öğretme işi 2015 yılına kadar devam etmiş olup 2015 yılından sonra Doğu Türkistan'da her Türk'ün evine bir Çinli yerleştirerek kimin dini inancısın iyi kimin dini bilgisi iyi net bilgiye sahip olan Çin rejimi eğitim kampı adındaki toplama kampına beş ile on milyon Türk'ü kapattığı ortaya çıkmıştır. Bu kamplara kapattığı kişilerin içinde iki milyon civarında çocuğun iki ile on yaş arasında olduğu Batı medyalarında tespit edilmiştir. Bu çocuk kampının adı ise Perişte Evi (Melek Evi) adındaki bu kampı 'da öğretmeni, aşçısı ve kıyafetleri Çince olarak İslam Dininden ve kendi dilinden uzak yetiştirmeye devam etmiştir. İşgalci Çin böylelikle bölgede soykırımına üst seviyede devam etmektedir. Çin yönetiminin Doğu Türkistan'daki tüm dini yasaklamalarına rağmen dünyanın gözü önündeki Türklerin yaşadığı bu bölgede hiçbir yasaklama olmadığını söylemektedir. Aslında Doğu Türkistan'daki dini

eğitim ve hocaların ilmi hayatı konusunda çok daha fazla çalışmalar yapılabilir. Mesela Doğu Türkistan'da yaşanan din ğretimi ile alakalı son zamanlarda Çin ağır yasaklamalar uygulamaya başlamıştır. Bu dönemlerde ise her mahalle girişine kamera yerleştirerek kimin evine kim girip çıkacak diye tüm kişileri takip etmeye başlamıştı. Çin yönetiminin bu kamera yerleştirme işi kendi dini öğrenme amacı olan talebeleri çok zor duruma sokmuştu. Bu son dönemlerde ise bazı hocalar 7-8 ğrenci sığacak arabada İslam'ı dersleri araba içinde yapmaya başlamıştır. Çünkü tüm sokak caddelerde ve camilere kamera yerleştiren Çin, özellikle din hocaları çok güçlü Şekilde takibi sürdürüyordu. Bu hocaların arabada ders yapma işi 2014 yılından sonra mümkün olmayacak duruma getirilmiştir. Çin'in Doğu Türkistan'da yapan bu İslam'a karşı çok güçlü yasaklarından dolayı bir kısım hocalar ve talebeler Türkiye Mısır gibi memleketlere taşınmaya mecbur kalmış ve bugüne kadar eğitimi devam etmektedir.

KAYNAKÇA

- Alptekin, İsa, *Doğu Türkistan Dâvâsı*, Otağ Yay. İstanbul,1975.
- Bozyer, Abdulkhakim, *Röportaj*, 05.07.2023.
- BULANIK, Ege, *The New York Times Gazetesine Göre Doğu Türkistan Meselesi*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans,Tezi, 2019.
- Grubu, Ewlat, *Uygur Türklerinde Din Eğitiminin Dünü ve Bugünü*, Ewlat, Yay, İstanbul, 2019.
- Hacı, Yasin Kaşgarlı, *Röportaj*, 06.08.2023.
- Hacı Kutluk Kadeeri, *Çin'in, Doğu Türkistan'daki, Nükleer Denemeleri, İpek Yolu'nda Nükleer, Patlamaların Neden Olduğu Felaketle*, İstanbul, 2021.
- <https://akademiye.org/tr/?p=5107>, İstanbul,2020.
- <https://turkistantimes.com/m/news-576.html>. Ahmet Kadir, 2015.
- <https://www.ogunhaber.com/yazarlar/doc-dr-omer-kul/bugunu-anlamanin-yolu-dunu-bilmektir-101550m.html>. İstanbul, 2020.
- <https://www.uyghurism.com/culturalgenocide>, 2019.
- Hunkan, Ömer Soner, “*Satuk Buğra Han*”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 2009.
- Kahrıman Hocamberdi, *Uygurların Siyasi Tarihi, 1949_2012*. Teklimekan, yay, İstanbul, 2020.
- Karahanlış Muhammed, , *Röportaj*, 01.07. 2023.
- Kasım, Muhammed, Türkistani, *El-elam Libezi Ricalat Türkistan*, yay, yok, Mekke. Kurban, Nur Ahmet, *Doğu Türkistan Araştırmaları*, Paradigma Akademi, Yay, Çanakkale, 2021.
- MA, Suofeiya, *Muhammed Zarîf'in Tefsirinden Nes'e Yaklaşımı* Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2020
- Mehmet Emin Buğra *Eserleri (Seçmeler)*, Haz: Abdulcelil Turan, Siyer Yay., İstanbul 2015.
- Mehmet Emin Buğra, *Şarki Türkistan Tarihi*, Teklimekan, Yay, Ankara 1998.
- Nizam, Bilal, *Şarki Türkistan Nüfus Coğrafyası*, Uygur Tetkikat Enstitüsü, yay, İstanbul 2020.
- Obulkasım, İsmail, *Röportaj*, 02.08.2023.

- Oğuzhan, Hidayet, *Doğu Türkistan, Esaret ve Zulmün Gerçek Yüzü*, Rumuz, Yay, İstanbul, 2019.
- Osman Pazıl, *Röportaj*, 02.05.2022.
- Polat Kadir, *Ülke Tarihi*, Teklimekan, Yay, İstanbul, 2018.
- Rozi, Yalkun, *Lay Kalenin sırtı*, Xinjiang Fen Teknik Yay, Urumçi, 2012.
- Rozi, Yalkun, *Uyanmaya Başlayan Ecdat Rohi*, Xinjiang Halık, Yay, Urumçi, 2013.
- Söyüngül, Canşif, *Gözyaşında Nemlenen zemin*, Teklimekan, yay, İstanbul, 2015.
- Şenocak İhsan, *Bin Yıldır Düşmeyen Cephemiz Doğu Türkistan*, Hüküm, Yay, İstanbul, 2019.
- Şirip Huştar, *Xinjiang,ın Yakın Zaman Tarihindeki Meşhur Şahıslar*, Halık, Yay, Urumçi, 2000.
- Turgun Elmas, *Uygurlar*, Dünya Uygur Kurultayı Yay, Münhen, Almanya, 2017.
- Tursun Emet, Mehmet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, Saltuk Buğrahan Yay, İstanbul, c. 1. 2015.
- Tursun Emet, Mehmet, Uygur, *Meşhur 100 Uygur*, Saltuk Buğrahan Yay, İstanbul, c. 2. 2015.
- Tursun, Nebican, *Uygur Genel Tarihi*, Uygur Araştırma Enstitüsü, Yay, Türkiye, c. 1. 2020.
- Ulus, Taner, *Türkiye – Doğu Türkistan İlişkileri*, Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2019.
- Uygur Tetkikat Merkezi, *Şarkı Türkistan ve Uygurlar*, 2022.
- Uygur, *İslâm Ansiklopedisi*, Uygur Araştırma Enstitüsü, yay, Ankara, 2021.
- Wubulı, Abudurehemu *Doğu Türkistan medreselerinde İslâm Düşüncesi*, Ankara Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe VE Din Bilimler Anabilim Dalı, 2015.
- Yarken, Abdulgafur, *Röportaj*, 25.06.2023.
- Yunus, Abdulkadir, *Xinjiang 'in Kısaca Tebî Coğrafyası*, Halık Yay, Urumçi. 1985.
- Zarîf, Muhammed, *Zarîf Tefsiri*, Sutuk Buğrahan yay, İstanbul, c. 1. 2018.